

O'ZBEKSTAN RESPUBLİKASI' JOQARI' HA'M WORTA
ARNAWLİ' BİLİMLENDİRİW MİNİSTRİLİĞİ

BERDAQ ATINDAG'I QARAQALPAQ MA'MLEKETLİK
UNİVERSİTETİ

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası'

Qol jazba huquqi'nda
UDK:494.3:415.61

Jumatova Qarli'g'ash Quralbaevna

**Frazeologizm qurami'nda «bir» ha'm «yeki» sanli'q
so'zlerinin' jumsali'wi'**

5A120102 – Lingvistika (qaraqalpaq tili)

Magistr da'rejesin ali'w ushi'n jazi'lg'an dissertaciya

MAG da jaqlawg'a ruxsat yetildi

Magistratura bo'limi basli'g'i'

_____doc.Gulimov A.

Kafedra basli'gi' _____f.i.d.,prof.M.Qudaybergenov

Ilimiy basshi' _____f.i.k.G.Aynazarova

No'kis-2013

Mazmuni'

Kirisiw	3
Temani'n' a'hmiyeti	
İzertlewdin' maqseti ha'm wazi'ypalari'	
Jumi'sti'n' obykti ha'm predmeti	
Izertlew metodikasi' ha'm usi'llari'	
İzertlew na'tiyjelerinin' ilimiy ta'repten jan'ali'q da'rejesi	
Izertlew na'tiyjelerinin' a'meliy a'hmiyeti ha'm qollani'li'wi'	
Jumi'sti'n' du'zilisi ha'm qurami'	
Wori'nlang'an jumi'sti'n' tiykarg'i' na'tiyjeleri	
Juwmaq ha'm usi'ni'slardi'n' qi'sqasha uluwmalasti'ri'lg'an ko'rinisi	
Temag'a baylani'sli' ilimiy miynetlerge sholi'w	
I BAP Sanli'qlar ha'm wolardi'n' frazeologizmler qurami'nda qollani'li'wi'	15
1.1.Dara sanli'qlar.....	21
1.2. Quramali' sanli'qlar.....	33
1.3. Jup ha'm ta'kirar sanli'qlar.....	35
1.4. Frazeologiyali'q so'z dizbeklerinde aralas qollani'lg'an sanli'qlar.....	35
I bap boyi'nsha juwmaq.....	
II BAP Qurami'nda bir ha'm yeki sanli'qlari' menen kelgen frazeologizmlerdin' leksika-semantikali'q wo'zgeshelikleri.	
2.1. Bir ha'm yeki sanli'g'i' menen kelgen frazeologizmler arasi'ndag'i' sinonimiya ha'm variantli'li'q	38
2.2. Bir ha'm yeki sanli'g'i' menen kelgen frazeologizmler arasi'ndag'i'antonimiya	52
II bap boyi'nsha juwmaq.....	
III BAP Qurami'nda bir ha'm yeki sanli'qlari' ushi'rasatug'i'n frazeologizmlerdin' leksika-grammatikali'q wo'zgeshelikler.	
3.1. Sanli'qlar menen kelgen frazeologizmlerdin' so'z shaqaplari'na qatnasi' jag'i'nan tu'rleri.....	60
3.2. Sanli'qlar menen kelgen frazeologizmlerdin' komponentlik qurami' jag'i'nan tu'rleri.....	66
III bap boyi'nsha juwmaq.....	
Juwmaq	70
Paydalani'lg'an a'debiyatlar	77

Kirisiw

Jumi'sti'n' uluwma si'patlamasi'

Temani'n' a'hmiyeti. Qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami' wog'ada bay boli'p, wonda frazeologizmler ayri'qsha wori'n tutadi'. Qaraqalpaq til biliminde frazeologiyali'q so'z dizbekleri haqqi'ndag'i' ma'sele ha'r ta'repleme izertlewdi talap yetetug'i'n teoriyali'q jaqtan da, a'meliy jaqtan da u'lken a'hmiyeti bar ma'selelerden yesaplanadi'. Frazeologizmler so'zlik quramda quramali' birlikler si'pati'nda ko'zge tu'sedi. Wolardi'n' ha'r birinde xalqi'mi'zdi'n' ko'p a'sirlik ta'jiriybesi, turmi'si', ma'deniyati', milliy u'rp-a'detleri wo'z ko'rinishin tapqan. Qaraqalpaq tilinin' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' semantikali'q ha'm quri'li'si' jag'i'nan ha'r qi'yli' boli'wi'na qaramastan, wolardi'n' jasali'wi'nda uluwmalı'q ni'zamli'qlardi'n' bar yekenligi seziledi. Qa'legen frazeologizm qurami'ndag'i' tirek so'z frazeologizmnin' payda boli'wi'na, qa'liplesiwine tiykar boladi'. Wolardi'n' yerkin so'z dizbegi tu'rindegi da'slepki ma'nisinin' waqi't wo'tiwi menen wo'zgeriwine baylani'sli' awi'spali' ma'nisi qa'liplesedi. Wolardi'n' tu'p tiykari', sebebi, belgili bir motivleri boladi'. Ha'r bir xali'qti'n' du'nya tani'wi', ma'deniyati', tariyxi' yerte da'wirler jemisi bolg'an frazeologizmlerde o'z ko'rinishin tabadi'. Sonli'qtan da, frazeologizmlerdin' payda boli'wi'n, qa'liplesiwini, qurami'n tekserip sebeplerin ani'qlaw u'lken a'hmiyetke iye. Uluwma tyurkologiyada frazeologizmlerdin' ko'pshilik jag'dayda leksika-semantikali'q, stillik qollani'li'w wo'zgeshelikleri u'yrenilip, al wolardi'n' grammatikali'q ta'repi, du'zilislik wo'zgeshelikleri, komponentlik qurami' di'qqattan ti's qali'p kiyati'r.

Tilimizdegi frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' komponentlik qurami'n so'z shaqaplari' boyi'nsha aji'rati'p qarasaq, wo'zlerinin' tek bir ma'nili so'zler boli'wi'na qaramastan, sanli'q so'zlerdin' de ko'p ushi'rasatug'i'nli'g'i'n ko'remiz. A'sirese qaraqalpaq tilinde «bir» ha'm «yeki» sanli'qlari' menen

kelgen frazeologizmlerdin' leksika-semantikali'q ha'm leksika-grammatikali'q wo'zgeshelikleri, wolardi'n' arasi'nda ushi'rasatug'i'n sinonimiyali'q, antonimiyali'q ha'm variantli'li'q qubi'li'slari' u'lken qi'zi'g'i'wshi'li'q tuwdi'ratug'i'n ma'selelerden yesaplanadi'. Bul ma'sele qaraqalpaq til biliminde arnawli' tu'rde izertlenbegen. Sonli'qtan bul magistrlik dissertaciyami'zdi' «bir» ha'm «yeki» sanli'qlar qatnasi'ndag'i' frazeologizmlerdin' leksika-semantikali'q ha'm leksika-grammatikali'q wo'zgesheliklerine arnawdi' maqul ko'rdik. Bizin' pikirimizshe, «bir» ha'm «yeki» sanli'qlari'ni'n' frazeologizm qurami'nda jumsali'wi'n, wolardi'n' wo'zine ta'n wo'zgesheliklerin, si'patlari'n u'yreniw arqali', frazeologizmlerdin' so'zlik quramni'n' birligi si'pati'ndag'i' basqa da belgilerin, wo'zgesheliklerin ani'qlawg'a jol ashi'ladi'.

İzertlew din' maqseti ha'm wazi'ypalari'. Jumi'sti'n' tiykarg'i' maqseti frazeologizm qurami'nda bir ha'm yeki sanli'qlari'ni'n' qollani'li'w uqi'pli'li'g'i'n, wo'nimliligini, ma'nilerin ha'm xi'zmetlerin ko'rsetiw, wolardi'n' ha'r qi'yli' leksika-semantikali'q ha'm leksika-grammatikali'q wo'zgesheliklerin ashi'p ko'rsetiw.

Bul maqsetke yerisiw ushi'n to'mendegi bir qatar wazi'ypalardi' sheshiw wortag'a qoyi'ldi':

– sanli'qlar ha'm wolardi'n' frazeologizm qurami'nda qollani'li'w uqi'pli'li'g'i'n ani'qlaw;

– bir ha'm yeki sanli'qlari' menen kelgen frazeologizmlerdin' leksika-semantikali'q wo'zgesheliklerin aji'rati'p ko'rsetiw;

– bir ha'm yeki sanli'qlari' menen kelgen frazeologizmler arasi'nda sinonimlik qatnasti' ani'qlaw;

– bir ha'm yeki sanli'qlari' menen kelgen frazeologizmler arasi'nda antonimlik qatnasti' ani'qlaw;

– bir ha'm yeki sanli'qlari' menen kelgen frazeologizmlerdin' variantlarda jumsali'w wo'zgesheliklerin u'yreniw;

-bir ha'm yeki sanli'qlari' menen kelgen frazeologizmlerdi leksika-grammatikali'q jaqtan u'yreniw.

Jumi'sti'n' obyekt ha'm predmeti. Bir ha'm yeki sanli'qlari' menen kelgen frazeologizmler jumi'sti'n' obyekt bolip, woni'n' predmetin qaraqalpaq jaziwshi'-shayi'rlari' tilindegi ha'm baspasoz materiallari'ndagi' misallar quraydi'.

Izertlew metodikasi' ha'm usi'llari'. Magistrlik dissertaciya jumi'si' sinxroniyali'q aspektte ali'p bari'ldi'. Izertlewde til faktleri baqlaw ju'rgiziw, sali'sti'rma, tariyplew, lingvistikali'q tallaw ha'm usi' ku'nge deyingi lingvistikali'q izertlewlerde da'stu'riy turde ken' paydalani'p atirg'an usi'llar qollani'ldi'.

Dissertaciya'q izertlewdi a'meliy iske asiri'wda ilimiy derekler si'pati'nda til iliminin' hazirge shekemgi jetiskenlikleri, uluwma til biliminin' ha'm tyurkologiyani'n' iri wa'killeri V.V.Vinogradov, N.M.Shanskiy, A.V.Molotkov, S.Ken'esbaev, Sh.Raxmatullaev, E.Berdimuratov, S.Nauri'zbaeva, A.Bekbergenov, G.Aynazarovalardi'n' miynetleri basshi'li'qqa ali'ndi'.

Izertlew jumi'si'mi'zda tiykarg'i' derekler si'pati'nda awi'zeki xali'q do'retpeleri, qaraqalpaq klassikali'q a'debiyati' ha'm hazirgi qaraqalpaq a'debiyati', turkiy tillerinin' frazeologiyali'q so'zlikleri, tusindirme so'zlikler paydalani'ldi'.

Izertlew na'tiyjelerinin' ilimiy ta'repten jan'ali'q da'rejesi. Qaraqalpaq til biliminde frazeologizmlerdegi sinonimiya, variantli'li'q ha'm antonimiya ma'selesi, frazeologizmlerdin' komponentlik qurami' ma'selesi, frazeologizmlerdin' bir turi – bir ha'm yeki sanli'qlari' menen kelgen turleri tiykari'nda u'yrenildi. Dissertaciya jumi'si'nda qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerinin' qurami'nda bir ha'm yeki sanli'qlari'ni'n' jumsali'wi' birinshi ret ken' ko'lemde izertlenip atir. Qaraqalpaq til biliminde frazeologizmlerdin' komponentlik qurami' ma'selesi, frazeologizmlerdegi

sinonimiya, antonimiya ha'm variantli'li'q ma'selesi usi' bu'gingi ku'nge shekem arnawli' tu'rde izertlengen joq. Ja'ne bul ma'seleler frazeologizmlerdin' bir tu'ri – bir ha'm yeki sanli'qlari' menen kelgen tu'rleri tiykari'nda u'yrenildi.

Dissertatsiyali'q izertlewdi a'meliy iske asi'ri'wda ilimiy derekler si'pati'nda til iliminin' ha'zirge shekemgi jetiskenlikleri, uluwma til biliminin' ha'm tyurkologiyani'n' iri wa'killeri V.V.Vinogradov, N.M.Shanskiy, A.V.Molotkov, S.Ken'esbaev, Sh.Raxmatullaev, E.Berdimuratov, S.Nauri'zbaeva, A.Bekbergenov, G.Aynazarovalardi'n' miynetleri basshi'li'qqa ali'ndi'.

Izertlew jumi'si'mi'zda tiykarg'i' derekler si'pati'nda awi'zeki xali'q do'retpeleri, qaraqalpaq klassikali'q a'debiyati' ha'm ha'zirgi qaraqalpaq a'debiyati', tu'rkiy tillerinin' frazeologiyali'q so'zlikleri, tu'sindirme so'zlikler paydalani'ldi'.

Izertlew na'tiyjelerinin' a'meliy a'hmiyeti ha'm qollani'li'wi'. Izertlewde toplan' an teoriyali'q juwmaqlar qaraqalpaq tilinin' frazeologiyasi'n rawajlandi'ri'wg'a wo'z ta'sirin tiygizedi. Izertlew din' na'tiyjelerin qaraqalpaq ha'm basqa da tu'rkiy tillerinin' frazeologiyali'q so'zliklerin, sinonimler so'zligin, antonimler so'zligin du'ziwde, ha'zirgi qaraqalpaq tili leksikologiyasi', frazeologiyasi' kurslari'n sho'lkemlestiriwde, u'yreti wde woqi'w qurali' xi'zmetinde qollani'wg'a boladi'.

Jumi'sti'n' du'zilisi ha'm qurami'. Jumi's kirisiw, tiykarg'i' u'sh bap, juwmaq ha'm paydalani'lg'an a'debiyatlar diziminen ibarat.

Wori'nlang'an jumi'sti'n' tiykarg'i' na'tiyjeleri. Jumi'sti'n' mazmuni' «Sanli'qlar menen kelgen frazeologizmlerdin' variantli'li'g'i'» (QMU Pedagogika kafedrası), «Bir ha'm yeki sanli'qlari' menen kelgen frazeologizmler arasi'nda antonimiyali'q qatnaslar » (Magistratura bo'limi toplami') dep atalg'an maqalalarda wo' sa'wleleniwin tapqan.

Juwmaq ha'm usi'ni'slardi'n' qi'sqasha uluwmalasti'ri'lg'an ko'rinisi. Qaraqalpaq tilinde frazeologizm qurami'nda bir ha'm yeki sanli'qlari'

jiyi qollani'ladi'. Wolardi'n' qollani'li'w uqi'pli'li'g'i', leksika-semantikali'q ha'm leksika- grammatikali'q wo'zgeshelikleri ashi'p berildi.

Temag'a baylani'sli' ilimiy miynetlerge sholi'w.
Frazeologizmler wo'zinin' si'rtqi' ko'rinisi boyi'nsha, ma'nisi jag'i'nan, qollani'li'wi' jag'i'nan ayri'qshali'qlarg'a iye. Ha'r bir tildin' wo'zine ta'n bolg'an milliy qa'siyeti woni'n' so'zlik qurami'nan, a'sirese frazeologiyasi'nan ani'q ko'rinedi. Sonli'qtan da frazeologizmler wo'zinin' obrazi'li'li'g'i' ha'm teren' ma'nililigi menen ha'r bir millet tilinin' maqtani'shi', bay g'a'ziynesi boli'p tabi'ladi'.

Frazeologiya tu'rkiy tillerde jas tarawlardi'n' birinen sanaladi', sebebi woni' sistemali' tu'rde u'yreniw XX a'sirdin' 40-50-ji'llari'na kelip baslanadi'. Tu'rkiy tiller frazeologiyasi'n birinshilerden boli'p akademik S.K.Ken'esbaev izertledi. Wol wo'zinin' «Qazaq tilinde qali'ptang'an so'z toptari' (qos so'zder, idiomalar men frazalar). (Alma-Ata, 1944) degen doktorli'q dissertaciyasi'nda idiomalardi' to'mendegi belgiler menen si'patlap ko'rsetedi:

- 1) idiomalar uli'wma ma'nisi qurami'ndag'i' komponentlerinin' ma'nilerinen pari'qlanadi';
- 2) idiomalardi'n' komponentleri turaqli' wori'ng'a iye;
- 3) idioma basqa tilge so'zbe-so'z awdari'lmaydi'.

S.K.Ken'esbaevti'n' pikirinshe, frazeologiyag'a ken' ma'nide barli'q turaqli' so'z dizbekleri (naqi'l-maqallar, idiomali'q dizbekler, frazeologiyali'q toparlar ha'm jup so'zler) kiredi. Wolardi' birlestiriwshi belgi turaqli'li'q ha'm tilde tayar hali'nda boli'wi'¹.

Son'g'i' 30-40-ji'l dawami'nda tu'rkiy tillerdegi frazeologizmlerdegi intensiv izertlew boyi'nsha a'hmiyetli izertlew qolg'a kirgizildi. Bul da'wirde S.N.Muratovti'n' «Tu'rkiy tillerde turaqli' so'z dizbekleri» (M., 1961), monografiyasi', Sh.Raxmatullaevti'n' «Wo'zbek frazeologiyasi'ni'n' ayi'ri'm

¹ *Кенесбаев С.К. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке. // Известия АН Каз ССР вып. // Алма-Ата, 1954. 9-бет.*

ma'seleleri» (Toshkent, 1966) G.X.Axunzyanovti'n' «İdiomalar» (Kazan, 1975), Z.G.Uraksinnin' «Bashqurt tilinin' frazeologiyasi'» (Ufa, 1975), M.F.Chernovti'n' «Chuvash tilinin' frazeologiyasi'» (Chekobsari', 1985) atli' miynetleri, kandidatli'q dissertatsiyalari', ilimiy maqalalari' do'retildi.

S.K.Ken'esbaev turaqli' so'z dizbekleri arasi'nan frazeologiyani' tar ma'nide tu'siniw ushi'n tikkeley tiykar bola alatug'i'n toparlardi' da ayi'ri'p ko'rsetedi. İлимпаз idiomali'q dizbeklerdin' basqa tu'rdegi turaqli' dizbeklerden, yag'ni'y naqi'l-maqallardan parqi'n da bo'lek ko'rsetiwge umti'ladi'. Woni'n' pikirinshe, idiomalardi'n' semanticali'q wo'zine ta'n wo'zgesheligi, wolardi'n' tilde awi'spali' ma'nide qollani'li'wi', bul awi'spali' ma'ni komponentlerinin' an'latqan ma'nige baylani'sli' yemes yekenligi menen belgilenedi.

S.N.Muratov wo'zinin' monografiyasi'nda turaqli' so'z dizbekleri qatari'na to'mendegi til birliklerin kirgizedi: a) qospa so'zlerdin' tu'rleri; b) leksikalasqan so'z dizbekleri; v) grammatikalasqan so'z dizbekleri; g) frazeologiyali'q dizbekler¹.

Qospa so'zlerdin' barli'q tu'rleri (leksikalasqan ha'm grammatikalasqan so'z dizbekleri de) S.N.Muratovti'n' pikirinshe, so'z qosi'li'w usi'li' arqali' ju'zege keledi. Turaqli' so'z dizbekleri bolsa so'z qosi'li'w usi'li'ni'n' wo'nimi yemes. Solay yetip, ilimpazdi'n' talqi'lawi'na qarag'anda, frazeologiyali'q so'z dizbekleri turaqli' so'z dizbeklerinin' bir tu'ri. «Tu'rkiy tillerde,-dep jazadi' S.N.Muratov, – ha'r qanday frazeologiyali'q dizbek turaqli' so'z dizbegi, biraq ha'r qanday turaqli' so'z dizbegi frazeologiyali'q so'z dizbegi bola almaydi'».²

Yerkin so'z dizbeklerinen frazeologiyali'q so'z dizbekleri S.N.Muratovti'n' pikirinshe, to'mendegi belgilerine qaray aji'raladi': a) semanticali'q pu'tinlik; b) obrazli'li'q; v) awi'spali' ma'nilik. Tu'rkiy tillerdin'

¹ Муратов С.Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. М., 1961. 23-бет.

² Сонда, 115-бет.

frazeologiyali'q so'z dizbeklerin 1950-1960-ji'llarda ken' tarqalg'an frazeologiyali'q so'z dizbeklerdin' so'zge ekvivalentligi teoriyasi'nan kelip shi'g'i'p sistemalasti'rdi'. Frazeologiyali'q so'z dizbeklerin yeki toparg'a aji'ratadi': a) leksika-frazeologiyali'q tiptegi idiomalar; b) haqi'yqi'y frazeologiyali'q tiptegi idiomalar.

Haqi'yqi'y tiptegi idiomalarg'a S.N.Muratov obrazli' turaqli' so'z dizbeklerin kirgizedi. Bul tipke sonday-aq naqi'l-maqallar, jumbaqlar ha'm awi'spali' ma'nide qollani'latug'i'n barli'q obrazli' bolg'an birliklerdi de kirgiziw mu'mkin. Bunday turaqli' so'z dizbeklerinin' tiykarg'i' wazi'ypasi' so'ylewde obrazli'li'qti' ja'ne de ku'sheytiwge xi'zmet yetiwden ibarat.

Ko'rinip turg'ani'nday S.N.Muratov frazeologiyali'q so'z dizbeklerine so'ylewde tayar hali'nda qollani'latug'i'n barli'q turaqli' so'z dizbeklerin kirgizedi ha'm de tu'rkiy til biliminde frazeologiyani' ju'da' ken' ma'nide tu'siniwshilerdin' biri si'pati'nda ko'rinedi. S.N.Muratov miyneti tu'rkiy tiller frazeologiyasi' boyi'nsha izertlewler ali'p bari'wshi' tilshi ilimpazlarg'a belgili da'rejede ta'sirin tiygizdi.

Wo'zbek tili frazeologiyasi'nda da'slepki arnawli' izertlewler 1950-ji'llardi'n' basi'nda ju'zege keldi. Wolardan Sh.Raxmatullaevti'n' ju'rgizgen jumi'slari' ayri'qsha di'qqatqa i'layi'q.¹ A'sirese woni'n' «Wozbek frazeologiyasining bazi masalalari» (1966) atli' monografiyasi'nda frazeologiyali'q variaciya, antonimiya, sinonimiya ma'seleleri teren' izertlenildi. Sonday-aq bul monografiyada frazeologiyali'q omonimlerden' frazeologiyali'q paronimlerden ha'm frazeologiyali'q paraformalardan parqi' aji'rati'li'p ko'rsetiledi.

Son'g'i' ji'llarda wo'zbek tili frazeologiyasi' sezilerli da'rejede rawajlani'p ketti. Wo'zbek tili frazeologiyasi'na arnalg'an miynetlerdin' ishinde frazeologizmlerdin' ayi'ri'm strukturali'q tipleri, stillik qollani'li'w

¹ *Рохматуллаев Ш.У.* Основные грамматические особенности образных глагольных фразеологических единиц современного узбекского языка, АКД. М. 1952.

wo'zgesheliklari haqqi'nda izertlewler, frazeologiyali'q so'zlikler payda bola basladi'. Soni'n' menen birge, Sh.Raxmatullaev, A.Mamatov, B. Yuldoshevlardi'n' doktorli'q dissertაციyalari' jaqlandi'¹. Tiykari'nan alg'anda A. E. Mamatov qatan' tu'rde aytqani'nday, frazeologiyani' «ken'» ha'm «tar» ma'nide tu'siniw naduri's, woni' bir ma'nide tu'siniw kerek. Wolar qanday til birlikleri boli'wi'na qaramastan, aforizm be, naqi'l yaki maqal ma, turaqli' so'ylew formalari' ma, «qanatli' so'zler» me, qullasi', yeger olar frazeologizmnin' biz bergen ta'riypine juwap berse, ondag'i' talaplardi' wori'nlay alsa, yag'ni'y du'zilisi jag'i'nan so'z dizbegine yaki ga'pke ten' bolg'an, obrazli', uluwmalasqan ma'ni an'latatug'i'n, leksikali'q elementleri awi'spali' ma'nige iye bolg'an, so'zliklerde berilgen ha'r qanday turaqli' leksika-semantikali'q dizbekler frazeologiyali'q dizbekler shen'berine kirgiziliwi sha'rt².

Bizin' joqari'dag'i' qi'sqasha sholi'wi'mi'z sonnan da'lil beredi, yele tu'rkiy til biliminde frazeologiyani'n' obekti, «frazeologiyali'q dizbek» tu'siniginin' principi toli'q, ani'q belgilengen yemes. «Frazeologiyali'q so'z dizbegi» tu'sinigine si'patlama beriwde tyurkologlar anaw ya mi'naw belgini yemes, al bir neshe belgiler kompleksin pari'qlawshi' si'pati'nda usi'nadi', bunday belgilerdin' mug'dari' segizge bari'p jetedi. Izertlewshiler ne ushi'n anaw ya mi'naw belgini jetekshi, tiykarg'i' dep alg'anlari'n teren' da'lillep bermeydi. Na'tiyjede frazeologiyani'n' obekti ju'da' tarayi'p qaladi', al geyde biraz ken'eyip ketedi. Frazeologiyag'a baylani'sli' bunday ha'r qi'yli' ko'z-qaraslardi'n' boli'wi', birinshiden, u'yrenilip ati'rg'an ma'selelerdin'

¹ *Рахматуллаев Ш.У.* Некоторые вопросы узбекской фразеологии. АДД. Ташкент, 1966; *Маматов А.Э.* Проблемы лексико-фразеологической нормы в современном узбекском литературном языке. АДД, Ташкент, 1991; *Йулдашев Б.* Ҳозирги ўзбек тилида фразеологик бирликларнинг функциональ услубий хусусиятлари. АДД. Тошкент, 1993.

² *Маматов А.Э.* Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. Тошкент, 1991. 212-бет.

qi'yi'nshi'li'g'i' menen tu'sindirilse, yekinshiden, tyurkologiyada frazeologiya ma'seleleri jaqi'nnan baslap izertlenip ati'rg'anli'g'i' menen belgilenedi¹.

Ayi'ri'm tyurkologlar duri's ko'rsetkenindey, «tu'rkiy frazeologiyasi'ni'n' wo'z aldi'na taraw si'pati'nda qa'liplesiwi son'g'i' da'wirde a'melge asti'. Keleshekte bay til materiallari'n toplaw ha'm sistemalasti'ri'wdi' dawam yettiriw menen bir qatarda tu'rkiy tillerdegi turaqli' so'z dizbeklerin tariyxı'y, sali'sti'rmali' ha'm tipologiyali'q aspektlerde u'yreniw jumi'si'n baslap jiberiw u'lken a'hmiyetke iye»². Buni'n' ushi'n birinshi na'wbette barli'q tu'rkiy tiller, soni'n' ishinde qaraqalpaq tili frazeologiyasi'na baylani'sli' izertlewlerdi ha'r ta'repleme ken'eytiw kerek boladi'.

Qaraqalpaq til biliminde frazeologiyali'q so'z dizbekleri birinshi ret E.Berdimuratovti'n' «Ha'zirgi zaman qaraqalpaq tili. Leksika» (No'kis, 1964) atli' miynetinde so'z yetiledi. Wol frazeologiyali'q so'z dizbeklerdi yerkin so'z dizbeklerinen aji'rati'p qaraydi'.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyali'q so'z dizbeklerin semantikali'q birigiwshiligi boyi'nsha prof. E.Berdimuratov to'rt toparg'a bo'lip qaraydi': frazeologiyali'q wo'tlesiwler, frazeologiyali'q birlikler, frazeologiyali'q dizbekler, frazeologiyali'q so'zler. Bul topardi' leksika-semantikali'q jaqtan bir-birinen ayi'ri'p ko'rsetedi. Grammatikali'q quri'li'si' boyi'nsha E.Berdimuratov frazeologiyali'q so'z dizbeklerin to'mendegidey yetip bo'ledi:

1. Jay so'z dizbegi formasi'na iye frazeologizmler;
2. Jay ga'p formasi'na iye frazeologizmler;
3. Qospa ga'p formasi'na iye frazeologizmler.

¹ Чернов М.Ф. К определению фразеологизма.// Советская тюркология. 1983, №4. 62-73-бетлер.

² Ашнин Ф.Д., Мусаев К.М. Итоги проблемы и задачи тюркского языкознания.// Советская тюркология. 1982, №6. 11-бет.

E.Berdimuratovti'n' ko'rsetilgen jumi'si'nda frazeologiyali'q so'z dizbekleri komponentlerinin' leksika-grammatikali'q qurami' boyi'nsha klassifikatsiyasi' da berilgen, shunday-aq frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' stilistikali'q wo'zgesheliklari de ko'rsetilgen. Son'i'nan frazeologizmlerdin' so'zliklerde beriliw ma'seleleri S.T.Nauri'zbaeva ta'repinen arawli' izertlendi¹. Bul miynette qaraqalpaq tilindegi atawi'sh frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' bo'liniw kriteriyalari' belgilengen, wolardi'n' qaraqalpaqsha-russha so'zlikte jaylasi'w principleri ha'm usi'llari' ani'qlang'an, wolar boyi'nsha ayi'ri'm jan'a pikirler ayti'lg'an.

Frazeologizmler so'zlik quramda quramali' birlikler si'pati'nda ko'zge tu'sedi, a'sirese du'zilisi jag'i'nan quramali' bolg'an qospa ga'pke ten' tu'rleri wo'zine ta'n bolg'an wo'zgesheliklerge iye. Qaraqalpaq tilinde frazeologizmlerdin' usi' tu'ri G.Aynazarovani'n' dissertatsiyasi'nda arawli' tu'rde u'yrenildi². Wol du'zilisi jag'i'nan wo'zgeshelikke iye bunday frazeologizmlerdi «Ten'les yeki komponentli frazeologizmler» dep atap, wolardi'n' komponentlerinin' fonetikali'q, grammatikali'q, semantikali'q jaqtan sa'ykeslenip keliwin, shunday-aq stillik jaqtan wo'zgesheliklerin ha'r ta'repleme ashi'p ko'rsetedi.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdin' ayi'ri'm ma'seleleri bir qatar ilimiy maqalalarda so'z etiledi³. Frazeologizmlerdin' ko'rkem shi'g'armalarda

¹ Наурызбаева С.Т. Типы именных фразеологических единиц каракалпакского языка и их отражения в каракалпакско-русском словаре. АКД. М., 1967; Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент, 1972.

² Айназарова Г. Двухкомпонентные фразеологизмы симметричной структуры каракалпакского языка. АКД. Нукус, 2000; Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. Нөкис, 2005.

³ Қалендеров М. Қарақалпақ тилиндеги идиомалық хәм фразеологиялық синонимлер. // Вестник каракалпакского филиала АН Узбекистана. 1969. №2. 84-87-бетлер; Бекбергенов А. Фразеологиялық сөз дизбеклериндеги санлықлар. // Вестник каракалпакского филиала АН Узбекистана. 1970, №3, 71-77-бетлер; Әбдимуратов Қ. Фразеологизмлер – тилимиздиң бай ғазийнеси. // Совет Қарақалпақстаны, 1980.

qollani'li'wi' jo'ninde bir qatar maqalalar ja'riyalandi'. Ma'selen, E.Berdimuratov ha'm G.Aynazarovani'n' «Qi'rq qi'z» da'stani'ni'n' leksikasi'nda frazeologizmler ha'm wolardi'n' yeki komponentli tu'rlerinin' qollani'li'wi' haqqi'nda» («A'miwda'rya» jurnali', 1998 N1-2, 48-52-betler), Sh.A'bdinazimovti'n' «Berdaqti'n' frazeologiyali'q jan'ashi'lli'g'i'» («A'miwda'rya» jurnali', 1998 N1-2, 108-109-betler), A.Kayi'povti'n' «Frazeologizmlerdin' ko'rkem a'debiyatta qollani'li'w o'zgesheliklari» («A'miwda'rya» jurnali', 1997 N1-2, 111-112-betler), O.Embergenovti'n' «Qaharmanli'q da'stanlarda frazeologiyali'q so'z dizbeklari arasi'ndag'i' sinonimlik qatnaslar» («A'miwda'rya» jurnali', 1997, N 7-8, 96-98-betler), «Qaharmanli'q da'stanlardag'i' frazeologiyali'q sinonimler» (Vestnik Karakalpakskogo otdeleniya AN Uzbekistana, 1999. 4-5. 85-86- betler atli' limiy maqalalarda atap ko'rsetiwge boladi'.

Soni' da ayti'p wo'tiw kerek, J.Eshbaev ha'm T.Jumamuratovlar ta'repinen du'zilgen frazeologiyali'q so'zlikler de basi'li'p shi'qti'¹.

Degen menen, qaraqalpaq tili frazeologiyasi'ni'n' ha'zirge deyin jeterli da'rejede izertlenilmey kiyati'rg'an ma'seleleri ko'p.

Ataqli' wori's tili leksikologlari'ni'n' biri N.M.Shanskiy wori's tilinde frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' izertleniw ha'm u'yreniliw jag'dayi'n ayta kelip, ha'zirgi ku'nde tiykari'nan alg'anda, wori's tili frazeologiyasi'ni'n' semantikali'q wo'zgesheliklari, ko'rkem a'debiyatta ha'm publicistikali'q, stillik qollani'li'wi' boyi'nsha ko'birek izertlengenini tuwrali', frazeologizmlerdin'

17-январь; Турабаева Б. Каракалпак тилиниң фразеологизмлериндеги санлықлардың вариантлылығы. // Вестник каракалпакского филиала АН Узбекистана. 1999. №3. 35-36-бетлер.

¹ Ешбаев Ж. Каракалпак тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкис, 1985; Жумамуратов Т. Русско-каракалпакский краткий фразеологический словарь для школьников. Нукус, 1985.

basqa aspektlerde u'yretiliwi ayri'qsha a'hmiyetke iye ekenligin atag'an yedi. Soni'n' menen birge frazeologizmlerdin' leksikali'q qurami', du'zilisi, ma'nilik ta'repi, morfologiyali'q wo'zgeshelikleri bu'gingi ku'nde izertlew din' tiykarg'i' obektine aylani'wi' kerekligin ko'rsetip wo'tti¹. N.M.Shanskiy din' bul a'dil pikirlerin qaraqalpaq tili frazeologiyasi' ha'm woni' izertlew ma'selelerine de toli'q ta'n yekenligi ha'zirgi qaraqalpaq til biliminde de ayqi'n sezilmekte.

¹ Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. М., 1985. 55-бет.

I BAP. Sanli'qlar ha'm wolardi'n' frazeologizmler qurami'nda qollani'li'wi'

Sanli'q basqa so'z shaqaplari'na sali'sti'rg'anda wo'zine ta'n bolg'an bir qatar leksika-grammatikali'q wo'zgesheliklerge iye. Bul wo'zgeshelikler woni'n' wo'z aldi'na bo'lek, ayri'qsha so'z shaqabi' yekenligin ko'rsetedi. Sonli'qtan da tyurkologiyali'q a'debiyatlarda wol atawi'sh so'z shaqaplari'ni'n' biri si'pati'nda ko'rsetilip kiyati'r. Qaraqalpaq a'debiy tilindegi san atamaları, basqa tu'rkiy tillerindegi si'yaqli' tiykarg'i' 20 so'zden ibarat. Wolar mi'nalar: bir, yeki, u'sh, to'rt, bes, alti', jeti, segiz, tog'i'z, won, jigirma, woti'z, qi'rq, yeliw, alpi's, jetpis, seksen, toqsan, ju'z, mi'n'. San tu'sinigi sheksizlikke shekem dawam yete beretug'i'n bolsa da, tek usi' so'zlerdin' qaytalani'wi', bir-biri menen dizbeklesiwi arqali' an'lati'ladi'. Bul so'zler, tiykari'nan, barli'q tu'rkiy tiller ushi'n wortaqa so'zler ha'm wolar tariyxi'y rawajlani'wda wonsha ko'p wo'zgeriske ushi'ramag'an, sonli'qtan da wolardi'n' yeski yesteliklerdegi ha'm ha'zirgi tillerdegi formaları arasi'nda aytarli'qtay wo'zgeshelikler sezilmeydi.

Sanli'q uluwma san ma'nisin yamasa predmettin', qubi'li'sti'n' sani'n, shamasi'n, qatar ta'rtibin bildiriwshi so'z shaqabi'. Wol ayi'ri'm so'z si'pati'nda jeke qollani'lg'anda uluwma abstrakt tu'sinikti bildiredi. Biraq tilde wolar ko'binese zatti' sani' jag'i'nan ani'qlap keledi. Sol waqi'tta g'ana wolardi'n' ma'nisi ani'qlanadi' mi'sali' woti'z desek wol nenin' sani' yekeni belgisiz, ani'q yemes. Al woti'z woqi'wshi' desek, woti'z sanli'g'i'ni'n' ma'nisi ani'qlanadi'.

Sanli'qlar tiykari'nan bir ma'nili so'zler, wolarda modalli'q, emocionalli'q ha'm ekspressivlik boyawlar bolmaydi' ha'm wolardi'n' aldi'nda ani'qlawish so'z qollani'lmaydi'. Usi'nday wo'zine ta'n bolg'an

wo'zgesheliklari arqali' wol basqa so'z shaqaplari'nan aji'rali'p turadi'. Sonday-aq sanli'qlar uluwma ma'nisi abstrakt bolg'ani' menen ha'r bir sanli'q so'z belgili bir ani'q san mug'dari'n bildiredi ha'm atli'qlardi'n' worni'na qollani'lmaydi'. Sonday-aq sanli'qlar ko'plik affiksin qabi'l etpeydi¹.

Geypara sanaq sanli'qlar ayi'ri'm kontekstlerde wo'zinin' san, mug'dar ma'nisinen basqa ma'nilerde de qollani'ladi'. Mi'sali', «qi'rq», «ju'z», «mi'n'» sanli'qlari' ko'pshilik jag'daylarda belgisiz u'lken mug'dardi' an'lati'p, ku'sheytkish so'z xi'zmetin atqaradi'.

Sonday-aq, bir, yeki, to'rt, qi'rq, ju'z, mi'n' sanli'qlari' frazeologizmlerde ko'plep ushi'rasadi'. Sebebi, wolar frazeologizmler qurami'nda wo'zinin' san ma'nisinen uzaqlap, awi'spali' ma'nige ko'shedi. Wolardi'n' ayi'ri'mlari' yertede sanawdi'n' keyingi shegin an'lati'p qollani'lg'an, ayi'ri'mlari' xali'q da'stu'ri ha'm i'ri'mlari'na baylani'sli' belgili bir shekti bildirgen².

Sanli'qlardi' tu'rkiy tillerde ayi'ri'm so'z, so'z shaqabi' si'pati'nda monografiyali'q jobada izertlew XX a'sirdin' 50-ji'llari'nan baslandi'. Soni'n' na'tiyjesinde bir neshshe tillerde bahali' miynetler jari'qqa shi'qti'.

A.Hasenov qazaq tilinde³, M.Penjiev tu'rkmén tilinde⁴, S.Nizamatdinova wo'zbek tilinde⁵ sanli'qti' ken' tu'rde analizlegen. Keyin ala sanli'q qi'rg'i'z tilinde de izertlenildi⁶.

Al qaraqalpaq tilinde 1976-ji'li' A.Bekbergenovti'n' «Qaraqalpaq tilindegi sanli'qlar» degen miyneti baspadan shi'qti'.

Usi'nday izertlewlerdin' na'tiyjesinde tu'rkiy tillerdegi sanli'qlardi'n' basqa so'z shaqaplari'nan ayi'rmashi'li'qlari', wolarg'a ta'n bolg'an tiykarg'i' wo'zgesheliklari ha'm belgileri ashi'p ko'rsetildi⁷.

¹ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде санлықлар. Нөкис, 1976. 26-бет

² Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги санлықлар. Нөкис, 1976. 44-45-бетлер.

³ Хасенов А. Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімдер. Алматы, 1958. 37-43-бетлер.

⁴ Пенжиев М. Ҳазирки заман түркмен дилинде санлар. Чержев, 1962. 93-114-бетлер.

⁵ Низаматдинова С. Ҳозирги замон ўзбек тилида сон. Тошкент, 1963, 41-52-бетлер.

⁶ Чечейбаева Н. Имя числительное в киргизском языке. АҚД, Фрунзе, 1971.

⁷ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде санлықлар. Нөкис, 1976. 4-5-бетлер.

Sanli'qlar usi'nday ayri'qsha semantikag'a iye boli'wi'na qaramastan frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda da ushi'rasadi'. Bul jag'dayda wolar frazeologiyali'q so'z dizbeklerinde san ma'nisinen uzaqlap, qasi'ndag'i' basqa so'zler menen birge pu'tin bir leksika-grammatikali'q birlikti bildiredi ha'm bir ga'p ag'zasi' xi'zmetin atqaradi'.

Frazeologizmler qurami'nda ko'binese sanaq sanli'qlar ushi'rasadi'. Mi'sali' Sizdi qashan qaytar dep yeki ko'zimiz to'rt boldi' (A.Orazov).

Bul mi'saldag'i' yeki ko'zimiz to'rt boldi' frazeologiyali'q so'z dizbegi ku'tiw degendi an'latadi'. Wol to'rt uyi'qlag'anda tu'sime yengen yemes (S.Ayjanov).

Bundag'i' frazeologiyali'q so'z dizbegi bilmedim, tani'madi'm degen ma'niste qollani'ladi'.

Sebebi, wol sennen bir ko'ylek buri'n tozdi'rg'an («Erkin Qaraqalpaqstan», 1993-ji'l noyabr).

Bul mi'saldag'i' frazeologiyali'q so'z dizbegi jasi' u'lken ma'nisinde qollani'li'p tur.

Jeti nasi'ri'm biri qalmay to'gildi,

Ko'zim ko'rip taqan salg'an qaltani' (Xali'q danali'g'i')

Bul mi'saldag'i' jeti nasi'ri'm bu'gildi frazeologiyali'q so'z dizbegi uyali'w, qi'si'ni'w ma'nisinde qollani'lg'an.

Jay ishi jaqti' bolg'anli'qtan usi' jerde to'rt ko'z tu'wel yedi (Sh.Seytov «Ig'bal soqpaqlari'»).

Bul mi'sallardag'i' frazeologiyali'q so'z dizbeginin' tuwra ma'nisi ha'mme bar degendi an'atadi' ha'm wolar mi'sallardan ko'rinip turg'ani'nday jay so'zdin' ma'nisine qarag'anda bir qansha wo'tkir ha'm obrazli' boli'p keledi.

Qaraqalpaq tilinde «u'sh», «bes», «jeti», «qi'rq» sanli'qlari' xali'q da'stu'rlerinde wo'zinin' mug'darli'q ma'nisinen basqasha sakramental

ma'nilerde qollani'ladi'. Sonli'qtan wolar frazeologiyali'q so'z dizbekleri, naqi'l-maqallar qurami'nda ushi'rasadi'. Mi'sali':

«Qi'rqqa kelmey ni'rqa kelmeydi»; «Yer qa'desi u'sh, u'shten qalsa push»; «Beresige besew ko'p, alasi'g'a altaw az»; «Jeti wo'lshep, bir kes» ha'm t.b.

Bunday frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda sanli'qlardi' basqa sanli'qlar menen almasti'ri'p qollani'wg'a bolmaydi', sebebi bul jag'dayda frazeologiyali'q so'z dizbegi wo'zinin' obrazli'li'g'i'n joytadi'. Bul sanli'qlar buri'nnan xali'q tilinde usi'lay qa'liplesken. Wolar ha'zirgi waqi'tta da bizin' a'debiy tilimizde usi'lay qollani'li'p kelmekte.

So'ylew tilinde «bes» ha'm «ju'z» sanli'qlari' «ju'da' jaqsi'» degen ma'nilerde qollani'ladi'. Bes sanli'g'i'ni'n' bunday ma'nisi woni'n' ayri'qsha bahasi'n an'lati'w menen, al «ju'z» sanli'g'i'ni'n' ma'nisi «ju'z procent wori'nlaw» degen ma'niler menen baylani'stan kelip shi'qqan¹. Solay yetip frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda bir, yeki, to'rt, jeti, qi'ri'q, ju'z, mi'n' sanli'qlari' basqa sanli'qlarg'a sali'sti'rg'anda ko'birek ushi'rasadi'.

Frazeologiyali'q so'z dizbekleri teren' ma'nili awi'spali' ha'm obrazli' boli'p keledi. Wolar ku'ndelikli so'ylew ta'jiriybesinde pikirdi toli'q, ani'q ha'm ta'sirli jetkeriwde ayri'qsha xi'zmet atqaradi'. Frazeologiyali'q so'z dizbekleri usi' ko'z qarastan til qaymag'i' si'pati'nda ko'rinedi. Wonda xali'qti'n' a'sirler dawami'nda payda yetken, ji'ynag'an ushqi'r qi'yallari'ni'n', danali'g'i'ni'n', so'z do'retiwshiliginin' a'jayi'p u'lgileri bar².

Frazeologiyali'q so'z dizbekleri yeki yamasa wonnan da ko'p so'zlerden quralg'ani' menen, wolar pu'tin bir ma'nini an'lati'p keledi. Mi'sali':

Bul awi'lda ne ko'rsen'iz, awi'li'n'i'zg'a barg'annan keyin tisten shi'qsa woti'z yeki tisin'iz tamag'i'n'i'zg'a ketedi (T.Qayi'pbergenov).

¹ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, 1990. 55-бет.

² Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1994. 127-бет.

Wo'zlerinin' bir ma'nili so'z boli'wi'na qaramastan sanli'qlar frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda san ma'nisinen uzaqlap qasi'ndag'i' basqa so'zler menen pu'tin bir leksika-grammatikali'q birlikti bildiredi¹. Bunday jag'dayda dizbektin' uluwma ma'nisi sanli'q so'zdin' a'tirapi'nda sog'an baylani'sli' du'ziledi. Mi'sali':

1. Pay jeti nasi'ri'mdi' bu'ktin'-aw! (O'.Xojaniyazov). 2. Bul so'zler Babaxanni'n' jeti ju'yesinen wo'tti («Ma'spacha»). 3. Yeki ayag'i' sal boli'p, din'kesi quri'p alg'a qaray terbeniwge kiristi (N.Da'wqaraev).

Bul mi'sallardag'i' jeti nasi'ri'n bu'giw, jeti jinindey ko'riw, yeki ayag'i' sal boli'w frazeologiyali'q so'z dizbekleri ishinde sanli'q so'zler, sol dizbektin' jasali'wi'nda tiykarg'i' uytqi' boladi'. Yeger de sanli'qlardi' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nan ali'p taslap, wolardi'n' worni'na basqa so'zlerdi qoysaq, wonda dizbek wo'zinin' buri'ng'i' turaqli' ma'nisin joyi'tadi'.

Til biliminde frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'ndag'i' sanli'qlardi'n' ma'nisi ha'm xi'zmetleri haqqi'nda ayi'ri'm ilimpazlar arnawli' izertlew jumi'slari'n ju'rgizdi.

A.N.Rojanskiy wori's tilindegi frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'ndag'i' sanli'qlardi' klassifikaciyalap, wolarda qaysi' sanli'qlardi'n' ko'p ushi'rasatug'i'ni'n atap ko'rsetti².

A.E.Suprun wo'zinin' miynetinde frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'ndag'i' sanli'q so'zlerdi akademik V.V.Vinogradov ko'rsetken u'sh toparg'a bo'lip analizleydi³. Wol «O frazeologicheskix edinicax s chislitel'ni'mi» degen miynetinde wolardi'n' specifikali'q wo'zgesheliklerine ko'birek toqtaydi'⁴.

¹ Бекбергенов А. Фразеологиялық сөз дизбеклериндегі санлықлар. // Вестник Каракалпакского филиала АН Уз ССР. 1968. №3, 72-бет.

² Рожанский А.Я. Фразеологизмы с числительными Русский язык в школе. 1957. №2. 29-32-бетлер

³ Супрун А.Е. Слова о корнях числительных в современном русском литературном языке. АКД. Фрунзе, 1955.

⁴ «Вопросы фразеологии». Ташкент, 1965. 70-75-бетлер.

Tu'rkmen tilindegi so'z dizbeklerinin' qurami'ndag'i' sanli'qlar M.Abdiraxmanovti'n' miynetinde analizlengen¹.

Wo'zbek tilinde frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'ndag'i' sanli'qlardi' S.Nizomiddinova², qazaq tilinde S.Ken'esbaev³ analizlep, sonday dizbeklerde sanli'qlardi'n' qollani'w uqi'pli'g'i'n ani'qlag'an. Qaraqalpaq tilinin' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'ndag'i' sanli'qlar A.Bekbergenovti'n' arnawli' maqalasi'nda so'z yetilgen⁴.

Tildegi frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'ndag'i' komponentlerin so'z shaqaplari' boyi'nsha aji'rati'p qarag'anda, wo'zlerinin' tek bir ma'nili so'zler boli'wi'na qaramastan wolarda sanli'qlardi'n' da ko'plep ushi'rasatug'i'nli'g'i' belgili. Sonli'qtan frazeologizmler qurami'nda wo'zinin' san ma'nisinen uzaqlap, basqa so'zler menen birge pu'tin bir leksika-grammatikali'q birlikti du'zedi ha'm bir sintaksislik xi'zmet atqaradi'. Soni'n' ushi'n da frazeologiyali'q so'z dizbeklerin bo'liwge ha'm aji'rati'p qarawg'a bolmaydi'⁵.

Qaraqalpaq tilindegi sanli'qlardi' arnawli' izertlegen ilimpaz A. Bekbergenov «bir» sanli'g'i' boyi'nsha maqalasi'nda ha'm monografiyasi'nda so'z yetedi. Avtor «bir» sanli'g'i'ni'n' ma'nileri ha'm qollani'li'wi'n qaraqalpaq tilindegi mi'sallar tiykari'nda so'z yete oti'ri'p, woni'n' basqa sanli'qlarg'a sali'sti'rg'anda ko'p ma'nige iye boli'wi'n, san ma'nisinen basqa ma'nilerde wo'nimli qollani'latug'i'nli'g'i'n ko'rsetedi.⁶

¹ Абдирахманова М. Устойчивые словосочитание в числительными в туркменском языке. Ашхабад-1972.

² Низомиддинова С. Ҳозирги замон ўзбек тилида сон. Тошкент, 1963.

³ Кеңесбаев С.К. «Жети», «үш», «тоғыз», «қырк» байланыстағы ұғымдар. // ҚазССР Ғылымдар Академиясының хабардары.

⁴ Бекбергенов А. Фразеологиялық сөз дизбеклеріндегі санлықлар. // Вестник Каракалпакского филиала АН Уз ССР. 1968. №3, 74-бет.

⁵ Бекбергенов А. Фразеологиялық сөз дизбеклеріндегі санлықлар. // Вестник Каракалпакского филиала АН Уз ССР. 1968. №3, 71-бет.

⁶ Бекбергенов А. «Бир» санлығының мәнилері хәм қолланылыұы.- Қарақалпақ тили бойынша изертлеулер. «Қарақалпақстан» Нөкис, 1971,192-бет.

J. Eshbaev qaraqalpaq tilindegi ra'wishler boyi'nsha arnawli' ilimiy jumi'slar ju'rgizip, bul so'z shaqabi'ni'n' xi'zmetin atqaratug'i'n frazeologizmlerdi so'z yetkende «bir zamanda», «bir degende», «bir awi'zdan» si'yaqli' frazeologiyali'q so'z dizbeklerin ra'wish si'pati'nda ko'rsetedi.¹

Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi frazeologiyali'q so'z dizbeklerinde basqa sanli'qlarg'a qarag'anda bir ha'm won arasi'ndag'i' sanaq sanli'qlar ko'birek ushi'rasadi'. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinde sanli'qlar ha'r qi'yli' formada, yag'ni'y, tu'bir, dara, quramali', jup, ta'kirar sanli'qlar tu'rinde ushi'rasadi'. Frazeologiyali'q so'z dizbeklerinde tu'bir, dara sanli'qlardan bir, yeki, u'sh, to'rt, bes, jeti, qi'rq, ju'z, mi'n' sanli'qlari' ko'birek ushi'rasadi'.

1.1. Dara sanli'qlar

«**Bir**» **sanli'g'i'**. Bir sanli'g'i' – tek qaraqalpaq tilinde g'ana yemes, sonday-aq barli'q tu'rkiy tillerinde de wo'nimli qollani'latug'i'n so'z. Bug'an woni'n' sanaw sistemasi'ndag'i' yen' birinshi san boli'wi', wo'zinin' san ma'nisinen basqa da ko'p ma'nilerdi an'lati'wi' ha'm tilde basqa sanli'qlarg'a qarag'anda, jiyi ayti'li'wi' sebepshi bolg'an.

Bir sanli'g'i' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda bir neshe ma'nide qollani'ladi'. Mi'sali': Bir zaman da bolsa, qulag'i' ti'ni'sh boladi'. (M.Ni'zanov)

Wa'de berse o'lmey toymas so'zinen,

Bir so'zli periyzat sizge mina'sip

(«Yer Ziywar»).

Bul mi'sallardag'i' *bir zaman*, *bir so'zli* frazeologiyali'q so'z dizbeklerinde «bir» sanli'g'i' wo'zinin' san ma'nisinen yele uzaqlap ketpegen, yag'ni'y woni'n' san ma'nisi sezilip tur.

«Endi ji'qqi'n kece kete bersin, du'nyani' suw alsa da u'yrekke bir pul», - dedi Qosbergen darg'a (Sh.Seytov). Bul mi'saldag'i' frazeologiyali'q so'z

¹ Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинде рәўиш. «Қарақалпақстан», Нөкис, 1976, 50-51,69-бетлер.

dizbeginin' qurami'ndag'i' sanli'q ta wo'zinin' san ma'nisinen ali'slamag'an bir pul so'z dizbegi ba'ri bir degen uluwmali'q ma'niste qollani'lg'an menen san ma'nisi seziledi.

Qurami'nda bir sani' bar frazeologiyali'q dizbekler geyde ha'rekettin' shalt bolg'ani'n yamasa ha'rekettin' tez waqi'tta bolg'ani'n bildiredi¹. Mi'sali': Bir degende adamdi' teren' izertlep shi'g'a almayсан' (O'.Ayjanov). Bul mi'saldag'i' bir degende so'z dizbegi is-ha'rekettin' tez bolg'ani'n bildiredi.

«Ko'zin'e bir na'rse ko'rindi me senin', ne wo'zin'diki?» (Sh.Seytov). Bul mi'saldag'i' frazeologiyali'q so'z dizbegi belgisizlik ma'nisinde qollani'lg'an.

«Bir» sanli'g'i'ni'n' ma'nisi geybir frazeologiyali'q dizbeklerde ani'q bildirilmeydi. Mi'sali':

Menin' so'zime isenbesen' aqi'ri' janbasi'n'a wo'zin'-aq bir urarsan' (S.Xojaniyazov). Bul mi'saldag'i' turaqli' so'z dizbeginin' san ma'nisi ani'q sezilmeydi, yag'ni'y pa'nt jersen' degen ma'niste qollani'lg'an.

Solay yetip frazeologiyali'q so'z dizbegindegi «bir» sanli'g'i' ha'r qi'yli' formada ushi'rasadi'. Mi'sali': Qoy balam bir woq penen yeki qoyan ata almayсан' («A'miwda'rya» jurnali', 1989, N4). Bul mi'saldag'i' so'z dizbegi yeki jumi'sti' birden wori'nlay almaw ma'nisinde qollani'lg'an.

Awi'l miynetkeshleri bi'yi'lg'i' ji'li' «bir jen'nen qol, bir jag'adan bas shi'g'ari'p miynet yetti («Xali'q ushi'n» gazetasi', 1993, oktyabr). Bul mi'saldag'i' frazeologiyali'q so'z dizbegi birlikli boli'w degen ma'nisti an'latadi'.

Bir qasi'q qani'mnan keshin', xan iyem! Bizden bir bilmeslik wo'tipti (A.Sadi'qov «Bostansi'z bu'lbi'l»). Mi'saldag'i' frazeologiyali'q so'z dizbegi san ma'nisinen uzaqlap, keshirin' degen ma'nide qollani'lg'an. Bul so'z dizbegi yertede payda bolg'an ha'm ko'pshilik jag'dayda xali'q awi'zeki

¹ Бекбергенов А. Фразеологиялық сөз дизбеклеріндегі санлықтар. // Вестник Каракалпакского филиала АН Уз ССР. 1968. №3, 72-73-бетлер.

do'retpelerinde ushi'rasadi'. Solay yetip, bir sanli'g'i', joqari'da keltirilgen mi'sallarda ko'rgenimizdey, ha'r qi'yli' formalarda qollani'ladi'. «Bir» sanli'g'i'ni'n' etimologiyasi'n I.Galevi bes, won, bir dep yesaplap, wolardi'n' bilek so'zi menen baylani'sli' yekenligin ko'rsetedi. Woni'n' pikirinshe, adamlar, da'slep bul so'z benen birdi (bir qol), keyninen besti (bir qoldi'n' bes barmag'i'), wondi' (yeki qoldi'n' won barmag'i') atag'an. Al V.Bongti'n' pikirinshe, bul sanni'n' da'slepki formasi' «bira» boli'p, wol «bermek» feyilinen jasalg'an.

Haqi'yqati'nda da, bir sanli'g'i'ni'n' etimologiyasi'n bilek ha'm ba'ri so'zleri menen baylani'sti'ri'w biraz duri'sli'qqa tuwra keledi. Adamlar sanawdi' da'slep qol ha'm barmaqlardi'n' ja'rdemi menen ju'rgizgen.

Uluwma alg'anda «bir» sanli'g'i' usi'nday wo'zgesheliklerine baylani'sli' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinde ko'plep ushi'rasadi'.

«**Yeki**» **sanli'g'i'**. «Yeki» sanli'g'i'ni'n' etimologiyasi'n ilimpazlar ha'r qi'yli' so'zler menen baylani'sti'radi'. A.Bekbergenov yertede adamlar tek g'ana yeki sandi' bir menen yekini g'ana bilgen, yag'ni'y yeki sanawdag'i' keyingi san bolg'an, usi' ko'z qarastan, bul sandi' keyingi, yendigi, izgi so'zleri menen sali'sti'rg'anda da bolar yedi dep ko'rsetedi.¹

«Yeki» sanli'g'i' frazeologiyali'q so'z dizbekleri qurami'nda ken'nen wori'n alg'an so'z ha'm ha'r qi'yli' ma'nilerde ushi'rasadi'. Adamni'n' jup mu'shelerine baylani'sli' dizbeklerde qollani'ladi'. Mi'sali': Aldi' menen basshi' yeki iynin jalmadi' (Jiyen ji'raw). Bul mi'saldag'i' frazeologiyali'q so'z dizbegi miyrimsiz degen ma'ni an'latadi'. –Senin' jigitlerin' quri' qol, yeki qoli'n' murni'na sug'i'p kiyati'r (Q.Irmanov). Bul mi'saldag'i' frazeologiyali'q so'z dizbegi talabi' kelispew ma'nisin bildiredi.

Balasi'ni'n' boylari'n ko'rip si'rti'nan baqlap, tu'rli pari'zi'n wori'nli'p, yeki qoli' jag'asi'nda boli'p, baba ju're berdi («Ma'spacha»). Bul

¹ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде санлықлар. Нөкис, 1976. 12-бет.

mi'saldag'i' frazeologiyali'q so'z dizbegi ta'wbe qi'li'w, qa'weterleniw ma'niside qollani'lg'an.

«Yeki» sanli'g'i' bir qatar frazeologiyali'q dizbeklerde arifmetikali'q a'meller qurami'nda keledi. Mi'sali': Yeki jarti' bir pu'tin boli'p ku'nlerin keshirdi (A.Begimov). Bul mi'saldag'i' frazeologiyali'q so'z dizbegi yeplemey, birlesip won'i'si'w degen ma'niside qollani'lg'an.

Predmettin' yamasa qubi'li'sti'n' bir tu'rden yekinshi bir tu'rge wo'tiwin bildiredi. Mi'sali': Sen meni yeki oyli' jigit dep oylama (O'.Aytjanov). Bul mi'saldag'i' yeki oyli' frazeologiyali'q so'z dizbegi turaqsi'z yamasa turag'i' joq degen ma'niste qollani'lg'an.

Yekewimizde de gu'na' joq. Kim yeki ju'zli bolsa, gu'na' sonda. Mi'saldag'i' yeki ju'zli frazeologiyali'q so'z dizbegi wo'tirikshi degen ma'nisti bildiredi, yag'ni'y qubi'li'sti'n' yekinshi tu'rge wo'tiwin an'latadi'.

Frazeologiyali'q so'z dizbegi qurami'nda «yeki» sanli'g'i' az mug'dardi' bildiredi. Mi'sali':

Serkebaydi'n' basi'na aspan yeki eli qalg'anday seziledi (T.Qayi'pbergenov). Bul mi'saldag'i' frazeologiyali'q so'z dizbegi uwayi'mshi'l degen ma'nisti an'latadi'.

«U'sh» sanli'g'i'. U'sh sanli'g'i' xali'q da'stu'rinde wo'nimli ushi'rassa da, frazeologiyali'q so'z dizbekleri qurami'nda wonsha ko'p qollani'lmaydi'. «U'sh» sani' da yerterekte sanawdi'n' shegi bolg'an. Sonli'qtan wol xali'q da'stu'r ha'm i'ri'mlari'nda da usi'nday belgili bir shekti bildiretug'i'n ma'niside de qollani'ladi'. Mi'sali', yertede adam wo'lgennen keyin u'sh ku'nnen son' wog'an sadaqa berilip, wol «wo'linin' u'shi» dep atalg'an. Awi'ri'wda u'sh ret ushi'qlawda usi'g'an baylani'sli' boli'wi' kerek.

Qaraqalpaq naqi'l-maqallari'nda da «u'sh» sanli'g'i' usi'nday shekti an'latadi'. Mi'sali': Yer qa'desi u'sh, u'shten qalsa push. Ati'n' bir su'rinbesin, bir su'rinse u'shke deyin su'rinedi ha'm t.b.

Sunday-aq yerteklerde, da'stanlarda u'sh ayshi'li'q jol, u'sh ret si'nap ko'riw, u'sh ag'ayinli jigit, u'sh qi'z, u'sh tu'rli sha'rt ha'm t.b. joqari'da ayi'lg'anlarg'a mi'sal bola aladi'. «U'sh» sanli'g'i' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinde wonsha ushi'raspaydi'.

«**To'rt**» **sanli'g'i'**. To'rt sanli'g'i' frazeologiyali'q so'z dizbekleri qurami'nda jiyi qollani'ladi'. Ol frazeologiyali'q so'z dizbeklerinde yeki tu'rli jag'dayda ushi'rasadi'.

A) Frazeologiyali'q so'z dizbeginde wol wo'zinin' san ma'nisin bildiredi. Awi'ldi'n' to'rt tu'ligi say, bir adami' du'nyadan qaza tawi'pti'. Bul mi'saldag'i' frazeologiyali'q so'z dizbegi jetilisken ma'nide qollani'lg'an.

Shi'ni'nda da jalg'i'z anamnan ji'raqta to'rt jag'i'm qubla boli'p, oynap-ku'lip ju'rip isley almaytug'i'ni'm kewlime ayan yedi (K.Raxmanov). Bul mi'saldag'i' frazeologiyali'q so'z dizbegi hesh kimnen g'a'rezsiz ma'nisinde qollani'lg'an.

B) Frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda to'rt sanli'g'i' san ma'nisinen uzaqlap qollani'ladi'. Mi'sali': Saylawbay tu'n uyqi'si'n to'rt bo'lip qora-qopsi'lari'n qarap kelip tur (O'.Xojaniyazov). Bul mi'saldag'i' frazeologiyali'q so'z dizbegi ti'ni'shsi'zlani'w degen ma'niste qollani'lg'an.

–Raxmet, Miywagu'l, kelgenin'nin' wo'zi u'lken sawg'a, qa'ne doslar to'rt ko'z tu'wel dasturxang'a woti'rayi'q (G.Tursunova «Su'lder»). Bul mi'saldag'i' so'z dizbegi ha'mmemiz degen ma'niste qollani'li'p tur. Solay yetip to'rt sanli'g'i' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda yeki tu'rli jag'dayda qollani'ladi' ha'm woni' basqa sanli'qlar menen almasti'ri'p qollani'wg'a bolmaydi', sebebi frazeologizmde usi'nday seslik uqsasli'qlari' ayti'li'p, xali'q tilinde usi'layi'nsha qa'liplesken.

«**Bes**» **sanli'g'i'**. «Bes» sanli'g'i' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda jiyi ushi'rasadi'.

A) Bes sanli'g'i' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda qollani'lg'anda ayi'ri'm jag'dayda woni'n' san ma'nisin yele seziwge boladi'. Mi'sali':

Barli'g'i'n bes barmaqta tu'sindim (J.Aymurzaev). Bul mi'saldag'i' bes sanli'g'i' wo'zinin' san ma'nisin yele joytpag'an, bes barmaq, yag'ni'y barli'g'i'n bildim degen ma'nide qollani'lg'an.

B) Al geybir dizbeklerde bes sanli'g'i'ni'n' nege qollani'lg'ani' tu'siniksiz boli'p, wol sanli'q ma'nisinen uzaqlaydi'. Mi'sali': Haw bul bolsa fermadag'i' bes yeneden belgili Qoshqar g'oy (J.Seytnazarov). Buri'ng'i'dan bes beter wo'zgerip, qonaqlardi'n' tu'rin ko'beytti (G.Tursunova). «Urli'q yetip qulag'i'n kestirgen kempir» degen nasaq so'zdi tarati'p jibergeni betine bes yeli shirkew boldi' (T.Qayi'pbergenov). Keyingi mi'saldag'i' frazeologiyali'q so'z dizbegi qi'si'ni'w, uyali'w ma'nisinde qollani'lg'an.

Qaraqalpaq tilinde geypara sanli'qlar keyingi waqi'tlarda da ayri'qsha ma'nige iye bola basladi'. Bug'an ko'binese sol sanli'qlardi'n' qatnasi' menen an'latatug'i'n tu'sinikler sebepshi boli'p keledi. Mi'sali', so'ylew tilinde «Awhallar qalay?» degen sorawg'a «bes» dep juwap qaytari'ladi'. Bul jerde «bes» sanli'g'i' «ju'da' jaqsi'» degen ma'nini an'latadi'.

Bul sanli'qlardi'n' ayri'qsha ma'nige iye boli'wi'na woni'n' woqi'wdag'i' yen' joqari' bahani' (ayri'qsha) an'lati'wi' sebep bolg'an¹.

«**Alti'**» **sanli'g'i'**. L.Ja'ley ha'm N.Borxanovalar alti' so'zi ha'zirgi aldi' so'zi menen baylani'sli' ha'm wol so'z sanaw sistemasi'nda tek jetige shekem bolg'an da'wirde sanaw sheginin' aldi' degendi bildirgen deydi. Bul pikir, yag'ni'y «alti'» sanli'g'i' «aldi'» so'zinen kelip shi'qqan degen boljaw haqi'yqatli'qqa duri's keledi dep ko'rsetedi A.Bekbergenov wo'zinin' miynetinde².

¹ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги санлықлар. Нөкис, 1976. 8-бет.

² Сонда, 14-бет

Alti' sanli'g'i' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda da ushi'rasadi'. Mi'sali': So'z su'yekten wo'tedi dep kishemn'n' aqi'li' alti' bo'lek boli'p menin' menen ne so'yleserin bilmedi (G.Esemuratova «Jiyren»). Bul mi'saldag'i' frazeologiyali'q so'z dizbegi hayran boli'w degen uluwmali'q ma'niste qollani'lg'an.

Yeger wolay bolg'anda, baspashi'ni'n' adi'mi'n alti' ashti'rmay to'besine jasi'l tu'sirer edim (A'.Ta'jimuratov). Bul mi'saldag'i' adi'mi'n alti' ashti'rmaw degen frazeologiyali'q so'z dizbegi wo'zinin' qurami'nda so'zlerdin' ses uyqasli'g'i' na'tiyjesinde qa'liplesken boli'wi' mu'mkin. «Alti'» sanli'g'i'ni'n' worni'na basqa sanli'qti' qollani'wg'a bolmaydi', sebebi wondag'i' obrazli'li'q, turaqli'li'q jog'ali'wi' mu'mkin.

«Alti'» sanli'g'i' naqi'l-maqallarda da ushi'rasadi'. Mi'sali': Altaw ala bolsa, awi'zdag'i'ni' aldi'rar, to'rtew tu'wel bolsa to'bedegini tu'sirer (QQxn). Bul dizbektegi komponentlerdin' ses uyqasli'g'i' birden ko'zge tu'sedi. Bizin' ata-babalari'mi'z so'zge sheshen, tilge bay bolg'an. Sonli'qtan wolar so'zlerdi uyqasti'ri'p qollana bilgen. Al qazaq tilinde alti' sanli'g'i' jiyi qollani'ladi'. Qazaqti'n' salt da'stu'ri boyi'nsha shaqi'ri'lg'an qonaqti'n' hu'rmetine yel adamlari' alti' awi'z qosi'q aytatug'i'n bolg'an. Sol sebep awi'ldi'n' alti' awi'zi' degen frazeologiyali'q so'z dizbegi payda bolg'an¹. Al alti' qi'rdi'n' asti' degen frazeologizm ko'ship qoni'wdag'i' jer ali'sli'g'i' degen ma'nisti bildiredi.

«**Jeti**» **sanli'g'i'**. Qaraqalpaq tilinin' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinde ju'da' ko'p qollani'latug'i'n sanli'qlardi'n' biri retinde jeti sani'n ko'rsetiwge boladi'. Jeti sani'ni'n' usi'nday ken' qollani'li'wi'n bir qansha tilshiler bul sanni'n' diniy tu'siniklerge baylani'sli' boli'wi'nan dep ko'rsetedi². «Jeti» sani' ko'pshilik tu'rkiy tillerde ji'ynaqlaw sanlari'ni'n' shegi. Ji'ynaqlaw

¹ Қожахметова Қ. Сан есиммен үйлесетін фразеологизмдер. // Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолланылуы. Алма-Ата, 1972. 40-41-бетлер.

² Кеңесбаев С.К. «Жети», «үш», «тоғыз», «қырк» байланыстағы ұғымдар. // ҚазССР Ғылымдар Академиясының хабардары. Филологиялық серия. 1996. №4. 5-бет.

sanli'qlari'ni'n' tek jetige deyin jasali'wi'n bir qatar ilimpazlar yeski waqi'tta sanaw sistemasi'ni'n' tek jetige deyin boli'wi'nan dep tu'sindiredi. Ko'plegen tyurkologlardi'n' pikiri boyi'nsha, yertede bir waqi'tlari' sanaw sistemasi' jetige shekem bolg'an¹. Ma'selen, ha'zirgi tildegi «bala jetige shi'qqansha jerden tayaq jeydi» degen ga'pte jeti sani' balani'n' jaqsi'-jamandi' tu'sinip, woni'n' aqi'li'ni'n' jetilisetug'i'n shegin an'latadi'. Solay yetip, yerte waqi'tlarda tu'rkiy tillerde jeti sani' yen' u'lken sandi' bildirgen. Sonli'qtan da jeti sanli'g'i' qaraqalpaq tilinde frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda ko'p, u'lken, barli'q degen uluwmalig'q, ku'sheytkish ma'ni bildiredi. Mi'sali':

Woni'n' woqi'g'an kritikali'q xati' gu'na'ka'r adamlardi'n' jeti ju'yresinen wo'tip ketti (M.Ni'zanov). Xan woni' jeti atasi'nan bi'lay so'gip jiberdi (Qaraqalpaq xali'q yertekleri). Jerden jeti qoyan tapqanday Karamatdiyin G'a'niy g'arri'ni'n' baqi'ri'si'na quwani'w menen kirip keldi (J.Aymurzaev).

-Usi' jeti tu'nde me?

-Jeti tu'n deysen'-aw, men barsam A'bdinin' a'kesi quptan namazi'n woqi'p ati'rg'an yeken (K.Nazbergenov «Saqlawli' si'r»).

Jeti nasi'ri'm biri qalmay to'gildi,

Ko'zim ko'rip taqan salg'an qaltani' («Xali'q danali'g'i'»).

Jeti sanli'g'i' u'lken mug'dardi' an'lati'p, ku'sheytiwshi so'z boli'p qollani'li'wi' woni'n' ha'r qi'yli' fantastikali'q ha'm mistikali'q tu'sinikler menen baylani'sli' ayti'li'wi' da sebepshi bolg'an.

Jeti haqi'yqati'nda da, ayri'qsha san. *Jeti jurt, jeti dozaq, jeti i'qli'm, jeti asi'ri'm, jeti wo'lshep bir kesiw, jeti qabat aspan, jeti qabat jer, jeti jini ko'riw, ha'ptenin' jeti ku'nnen* ibarat boli'wi' bul sanda ayri'qsha ma'ninin' bar yekenligin ko'rsetedi. Haqi'yqati'nda da bunnan to'rt mi'n' ji'lday buri'ni'raq ha'zirgi İran territoriyasi'nda jasag'an xali'qlar astronomiyali'q baqlawlar ju'rgize alatug'i'n bolg'an. Wolar aspandi' bes planetani' bilgen ha'm wolarg'a quyash penen aydi' qosi'p jeti planeta dep yesaplag'an. A'yyemgi ilimpazlar

¹ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндегі санлықтар. Нөкис, 1976.

aydi' ten'dey 28 sutkag'a ten' dep yesaplap, woni' to'rtke bo'lgen ha'm wonnan shi'qqan jeti ku'nnin' ha'r birin aspandag'i' jeti qudayg'a arnag'an.

«Jeti» sanli'g'i'ni'n' sanawdi'n' shegi bolg'anli'g'i' woni'n' diniy mistikali'q ha'm fantastikali'q tu'siniklerge baylani'sli' bolg'anli'g'i' S.Ken'esbaevti'n' maqalasi'nda da isenimli tu'rde ken'nen da'lillengen¹.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde de «jeti» sanli'g'i'ni'n' usi'nday ma'nisine baylani'sli' frazeologiyali'q so'z dizbekleri ushi'rasadi'. Mi'sali': Jeti qat aspanni'n' arjag'i'nda jasaydi'. (J.Muratbaev). Bul mi'saldag'i' jeti qat so'z dizbegi tilimizde jeti qabat ko'k (aspan) yamasa yertede adamlardi'n' jerdi, aspandi' ko'p qatlamnan turadi' degen tu'siniginen kelip shi'qqan. Bunday dizbekler da'stanlarda, yerteklerde ha'm an'i'zlarda jiyy ushi'rassa da, ha'zirgi tilimizde wo'nimli qollani'lmaydi'.

«**Tog'i'z**» sanli'g'i'. «Tog'i'z» sanli'g'i' frazeologiyali'q so'z dizbekleri qurami'nda siyrek ushi'rasadi'. Mi'sali': Qi'z dasturxan aldi'lari'na tog'i'z tu'rli tag'am qoydi' («Bozug'lan»). Bul mi'saldag'i' frazeologiyali'q so'z dizbegi ha'r qi'yli degen ma'niste qollani'lg'an. «Tog'i'z» sanli'g'i' qazaq tilinde bir qansha jiyy ushi'rasadi'. Buni' S.Ken'esbaev wo'zinin' maqalasi'nda ayri'qsha atap ko'rsetedi². «Tog'i'z» sanli'g'i' menen dizbeklesip keletug'i'n frazeologizmler buri'ng'i' salt sana menen u'rp-a'detke baylani'sli' payda bolg'an. Tog'i'z joldi'n' torabi degen frazeologiyali'q so'z dizbegi jolawshi'lar u'zliksiz u'stinen ju'rip wo'tetug'i'n yel, jer, qala ma'nisinde jumsalg'an.

«**Won**» sanli'g'i'. «Won» sanli'g'i' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinde jiyy ushi'rasadi'.

Ashi'lmag'an won' gu'lin'nen bir gu'lin',

So'ylegende shiyrin yedi ha'r so'zin' («Qanshayi'm»).

¹ Кеңесбаев С. Көрсетілген мақаласы. 3-5-бетлер.

² Кеңесбаев С.К. «Жети», «үш», «тоғыз», «қырк» байланыстағы ұғымдар. // ҚазССР Ғылымдар Академиясының хабардары. Филологиялық серия. 1996. №4. 14-бет.

Bul mi'saldag'i' frazeologiyali'q so'z dizbegi jaslaw degen ma'niste qollani'lg'an.

Yekewin'iz de won barmag'i' wo'nerge pitken adamlarsi'z (K.Sultanov). Bul mi'saldag'i' so'z dizbegi sheber ma'nisinde qollani'lg'an.

«Qi'rq» sanli'g'i'. «Qi'rq» sanli'g'i' frazeologiyali'q so'z dizbekleri qurami'nda jiyi ushi'rasadi'. «Qi'rq» sanli'g'i'ni'n' xali'q yerteklerinde, da'stanlari'nda, naqi'l-maqallari'nda ha'm i'ri'mlari'nda belgili bir ma'nige iye boli'wi' da woni'n' yertedegi bir waqi'tlarda sanawdag'i' yen' u'lken san boli'p, keyinirek ku'sheytkish ma'nige wo'tiwine baylani'sli'. «Qi'rq» sanli'g'i' yerte waqi'tlarda sanaw sistemasi'ni'n' bir rawajlani'w da'wirinde da'slep yen' u'lken mug'dardi' bildirgen. Sonli'qtan da wol xali'q da'stu'rleri ha'm i'ri'mlari'nda, naqi'l-maqallarda, frazeologiyali'q so'z dizbeklerinde ushi'rma so'zlerde ju'da' jiyi qollani'ladi'.

A) Yertek ha'm da'stanlarda «qi'rq» so'zi konkret sandi' an'latpay, tek belgili bir shekti bildiredi. Mi'sali':

Qasi'na qi'rq qi'z aldi'ri'p qarsi' jawdan qaytpadi' («Qi'rq qi'z»).

Qi'rq jigit ha'm bayag'i' wordan shi'g'i'p ses berdi («Qoblan»). Da'standag'i' qi'z jigitlerdin' sani' qansha ko'p bolsa da wolar qi'rq dep ayti'la beredi.

B) Qi'rq sanli'g'i' naqi'l-maqallarda ushi'rasadi'. Mi'sali': qi'rq yesikke barg'annan keyin diywanani'n' beti ashi'ladi'.

Bir ku'n uri'sqanni'n' qi'rq ku'n nesiybesi kemiydi. U'yden qi'rq adi'm shi'qsan' mu'sa'pirsen' ha'm t.b.

Babalari'mi'z: «Qi'rqqa kelgenshe ni'rqqa kelmegen», -dep mendeyleydi aytqan shi'g'ar (G.Tursi'nova).

V) Qi'rq sanli'g'i' xali'qti'n' ha'r qi'yli' qa'de i'ri'mlari'nda da belgili shekti bildiredi. Mi'sali': Balani'n' qir'qi'nan shi'g'i'wi', si'ni'qti' qiri'q ku'nge shekem tan'i'p qoyi'w, qi'rq qazanni'n' qulag'i'n' uslaw ha'm t.b.

G) Qi'rq sanli'g'i'ni'n' u'lken mug'dardi' yag'ni'y belgisiz ko'plikti bildiriwi adamlardi'n' og'an ayri'qsha bir ku'shli ma'ni beriwine ali'p kelgen sanawg'a qi'yi'n ko'p sandag'i' predmetlerdi, a'sirese diniy tu'siniklerdi qi'rq sanli'g'i' menen baylani'sti'rg'an¹. Mi'sali':

Jalg'i'z edim ja'rdem yetkil bizlerge,

G'ayi'p yeren qi'rq shilter pirlerim («Alpami's»).

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde qi'rq sanli'g'i'ni'n' diniy tu'siniklerge baylani'sli' ma'nileri wo'nimli qollani'lmaydi' da tek woni'n' ku'sheytkish so'z xi'zmeti g'ana paydalani'ladi'.

«**Yeliw**» **sanli'g'i'**. «Yeliw» sanli'g'i' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinde qollani'lmaydi'. Biraq naqi'l-maqallarda ushi'rasadi'. Mi'sali':

«Nege desen' yeldin' qulag'i' yeliw»,-birewden birew yesitip, atanasi'ni'n' qulag'i'na shali'nsa balasi'n qay waq, bir waq sorap keliwi itimal (K.Nazbergenov). Bul mi'saldag'i' yeliw sanli'g'i' yelden hesh na'rse jasi'ra almaymi'z degen ma'nide qollani'lg'an.

«**Toqsan**» **sanli'g'i'**. «Toqsan» sanli'g'i' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda siyrek ushi'rasadi'. Mi'sali':

... Qalbay biraz waqi'tqa shekem to'seginde toqsan woydi' torlap ko'p waqi'tqa shekem qi'yalg'a batti' (K.Sultanov). Bul mi'saldag'i' toqsan woydi' torlap degen so'z dizbegi ko'p oylardi' degen ma'nini bildiredi.

Yeshimbettin' u'yinde a'kesinen qalg'an toqsan tu'rli quli'p, toqsan tu'rli gilt bar (A.Bekimbetov). Bul mi'saldag'i' so'z dizbegi ku'sheytkish so'z xi'zmetinde kelip, ha'r qi'yli' degen ma'nide qollani'lg'an ha'm obrazli'li'qti' ku'sheytip ko'rsetedi. Yeger de toqsan tu'rli quli'p so'z dizbegshinin' worni'na ko'p quli'p dep qollani'lsa, ga'pte da'slepkidey obrazli'li'q ku'shli, wo'tkir ani'q sezilmes edi.

«**Ju'z**» **sanli'g'i'** frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda ushi'rasadi'. «Ju'z» sanli'g'i' geyde «ba'rjay», «toli'q» degen ma'nini

¹ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндегі санлықлар. Нөкис, 1976. 44-45-бетлер.

an'latadi'. Usi'nday yetip sho'lkemlestirip, bir jag'adan bas, bir jen'nen qol shi'g'arsaq, ba'ri ju'z da' (O'.Xojaniyazov). Bul ma'ni ju'z sanli'g'i'ni'n' «ju'z procent» degen tu'sinik penen baylani'sli' bolg'anli'g'i'nan kelip shi'qqan. Ayi'ri'm waqi'tlari' «ju'z» sanli'g'i' wo'zinin' sanli'q ma'nisinen uzaqlap ko'p degen ku'sheytkish ma'nige iye boladi'. Mi'sali':

Ata babalari'mi'z! «jerdi gu'z su'r, gu'z su'rmesen' ju'z su'r» dep biykar aytpag'an shi'g'ar, -desem ketti shalawi'tlap (A.Sadi'kov). Bul mi'salda ju'z sanli'g'i' ko'p degen joqari' shekti an'lati'p tur.

Kel, da'wletli xi'zmetim qali's,

Yen' kemi ju'z bolsi'n ko'z ko'rgen tani's (I.Yusupov).

Bul mi'saldag'i' ju'z sanli'g'i' ko'p degen ku'sheytkish ma'ni an'lati'p tur. Xali'q da'stu'rinde jети, qir'q, ju'z sanli'qlari' wo'lgen adamni'n' sadaqasi'n bildirip te qollani'ladi'.

«**Mi'n'**» **sanli'g'i'**. Mi'n' sanli'g'i' ko'pshilik jag'dayda yerkin so'z dizbeginde de wo'nimli san ma'nisin joyti'p ko'p degen tu'sinikni bildiredi. Biraq bunday jag'dayda wunday ga'plerdi frazeologiyali'q so'z dizbekleri boli'p qa'liplesken dep qarawg'a bolmaydi'.

Mi'n' sanli'g'i' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinde de ushi'rasadi'. Mi'sali': Sum xabardi' yesitken adamlar ti'shqan tesigi mi'n' ten'ge boli'p du'rkirese qashti' (T.Qayi'pbergenov). Bul mi'saldag'i' frazeologiyali'q so'z dizbegi albi'raw degen ma'nini bildiredi. Biraq so'z dizbeginin' worni'na albi'raw so'zin almasti'ri'p qoyg'an jag'dayda ga'ptin' wo'tkirligi, ta'sirshen'ligi kemigen bolar yedi.

Sensiz-a'm basi'mda mi'n' san yeki jumi's bar (G.Tursi'nova). Frazeologiyali'q so'z dizbeklerindeki dara sanli'qlar ko'pshilik waqi'tta basqa so'zler menen alliteraciya'li'q halda keledi, yag'ni'y sanli'q ha'm basqa so'zler bir qi'yli' seslerden baslanadi'. Yeki yetiw, to'rt ko'z tu'wel, betinin' sorpasi' bes yeli, adi'mi'n alti' ashti'rmaw, jети jini ko'riw. Bunday sanli'qlardi'n'

frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'ndag'i' basqa so'zler menen u'nles boli'p keliwi pikirdin' ko'rkemligin artti'ri'p, woni' ayti'wg'a qolayli' etedi.

1.2. Quramali' sanli'qlar

Qaraqalpaq tilinde frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda quramali' sanli'qlar da azlap ushi'rasadi'. Mi'sali':

Yesin'izde bolsi'n, xan du'rresi may du'rre, tisin'izden shi'g'a berse, woti'z yeki tisten ayi'ri'lasi'z (T.Qayi'pbergenov).

Bul mi'saldag'i' frazeologiyali'q so'z dizbegi qurami'ndag'i' sanli'qlar wo'zinin' san ma'nisinen uzaqlap tayaq jeysiz degen ma'nide qollani'lg'an.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda kelgen quramali' sanli'qlar da, basqa sanlarday wo'zinin' san ma'nisin joyti'p ko'p degen uluwmali'q ma'nisti an'latadi'. Mi'sali':

Ko'knarshi'lardi'n' bir a'deti, qoli' kesege tiygennen baslap, alpi's yeki tami'ri' jibip, kewili yoshadi' (S.Xojaniyazov). Bul mi'saldag'i' frazeologiyali'q so'z dizbegi barli'q degen ma'nisti an'latadi'.

Tap to'ben'nen won to'rt ku'nlik ay tuwi'p turg'anday a'jayi'p shi'raqlar tu'n qaran'g'i'li'g'i'n serpip nur shashi'p tur (G.Esemuratova). Buri'nda suliwli'qti' ayg'a ten'ep ayti'wdi'n' tiykari'nda won to'rt ku'nlik ayday dizbegi kelip shi'qqan.

«Aydi'n' won besi qaran'g'i' bolsa, won besi jaqti'» degen g'oy aqi'ri' (A.Sadi'qov). Bul mi'saldag'i' tiykarg'i' ma'ni birde qi'yi'nshi'li'q, jamanli'q bolsa, birde waqti' xoshli'q, jaqsi'li'q boladi' degendi an'latadi'. Buri'nnan usi'lay qa'liplesken.

«Biz qi'rqi'na shi'dadi'q. Yendi qi'ri'q birine de shi'daymi'z dep ati'r jurt (O'.Xojaniyazov). Bul mi'saldag'i' tiykarg'i' ma'ni adamlardi'n'

shi'damli'li'g'i'n si'naw boli'p tabi'ladi'. Bul dizbekler xali'q awzi'nda usi'lay atali'p kelgen.

Tilimizde geypara frazeologiyali'q dizbeklerde ushi'rasatug'i'n won yeki sanli'g'i' won yeki mu'she, won yeki ag'za, won yeki ay dizbeklerinde wo'zinin' ani'q san ma'nisin an'latadi'. Mi'sali': Won yeki mu'shesi de pu'tin, hesh kimnen kem yemes adam (O'.Xojaniyazov). Ji'l won yeki ay ju'rgende qabaq da'nge tolmadi' (Jiyen ji'raw). Bul so'z dizbekleri buri'ng'i' waqi'tta adamni'n' denesin won yeki mu'shege bo'lip qarag'anli'qtan kelip shi'qqan, al won yeki ay bir ji'lda won yeki ay bar degen tu'sinikten kelip shi'qqan.

Tu'sindin' be? Qi'zsan' yele, won yekiden bir gu'lin' ashi'lmag'an qi'zsan'!- degen Qutli'biykenin' dawi'si' jetti qulag'i'na (K.Raxmanov «Aqi'bet»). Bul mi'saldag'i' so'z dizbegi de joqari'da ayti'lg'an pikirge baylani'sli' kelip shi'qqan. Wol dizbek qi'zdi'n' yele jas yekenligin bildiredi. Xali'q tilinde usi'lay qa'liplesip ketken.

Toqsan tog'i'z is bar tu'ni menen uyqi'lamadi'm (J.Aymurzaev). Bul mi'saldag'i' frazeologiyali'q so'z dizbegi ko'p degen ma'niste qollani'li'p tur.

Ayqi'zdi' a'ketiw ushi'n toqsan tog'i'z qi'yallar woyi'na keldi (A.Begimov). Bul mi'saldag'i' frazeologiyali'q so'z dizbegi san ma'nisinen uzaqlap ko'p degen ma'nide qollani'lg'an.

Sanli'qlar frazeologiyali'q so'z dizbeklerinde sol dizbektin' basqa so'zler menen qosi'li'p ga'pte bir ag'zani'n' xi'zmetin atqarsa, naqi'l-maqallarda wolar wo'z aldi'na bir ag'za boladi' yamasa bir ken'eytilgen ag'zani'n' qurami'na kiredi. Solay yetip, frazeologiyali'q so'z dizbeklerdin' qurami'ndag'i' quramali' sanli'qlar ga'pte bir ag'za xi'zmetin atqaradi' ha'm ga'pte ko'pshilik waqi'tta sanli'q ma'nisinen biraz uzaqlap uluwmalig' ma'nisti bildiredi.

1.3. Jup ha'm ta'kirar sanli'qlar

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde jup sanli'qlar mug'dari' jag'i'nan bir-birine jaqi'n boli'p, yeki sanni'n' juplasi'wi'nan jasaladi'. Jup sanli'qlardi'n' birinshi komponenti mug'dari' jag'i'nan yekinshi komponentten kishi boli'p keledi: bes-alti', qi'rq-eliw ha'm t.b.

Jup sanli'qlar yerkin so'z dizbeginde qollani'li'w menen birge frazeologiyali'q so'z dizbeklerinde de ushi'rasadi'. Wolar frazeologiyali'q so'z dizbeklerinde qollani'lg'anda wo'zinin' sanli'q ma'nisinen wonsha qashi'q bolmaydi'. Mi'sali':

Al jaslar! Ruxsat bolsa bir-yeki awi'z so'zim bar yedi, -deydi. Bul mi'saldag'i' bir-yeki awi'z degen turaqli' so'z dizbegi aytatug'i'n azi'raq so'zim bar degen ma'nide qollani'lg'an.

Qaraqalpaq tilinin' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinde ta'kirar sanli'qlardan tek bir sanli'g'i'ni'n' ta'kirarlani'wi'nan jasalg'an bir-bir so'zi ushi'rasadi'. Mi'sali':

Ko'zin'izden bir-bir ushi'p barati'rsa u'yin'izge apari'n' (T.Qayi'pbergenov). Bul mi'saldag'i' frazeologiyali'q so'z dizbegi jaqsi' ko'riw, unasa ma'nisinde qollani'lg'an.

1.4. Frazeologiyali'q so'z dizbeklerinde aralas qollani'lg'an sanli'qlar

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde bir, yeki sanli'g'i' ko'p qollani'latug'i'n bolg'anli'qtan, wolar bir frazeologiyali'q so'z dizbeginin' ishinde de kele beredi. Mi'sali':

1. Hayaldi'n' bir wo'zi-aq meni yeki jalmap bir jutpaqshi' (M.Ni'zanov).
2. Wolarg'a da bir wo'kpelep, yeki tuwi'p bir qalg'ani'n' ba (A.Sadi'qov).
3. Sali'p ko'rsin yeki ayag'i'n bir yetigine ti'g'ayi'n (T.Qayi'pbergenov).
- 4.

Yeldin' biyi degen a'neyi bolama, bir woq penen yeki qoyandi' atti' (A.Sadi'qov).

Sonday-aq yeki ha'm to'rt sanli'qlari' da bir frazeologiyali'q so'z dizbegi qurami'nda qatar qollani'ladi'. Mi'sali': Wonda yeger du'rre jegin' kelmese, yeki eli awzi'n'a to'rt yeli qaqqaq (R.Safarov).

Yembergennin' yeki ko'zi to'rt boli'p seni ku'tip yesikke qarap woti'rg'an bolsa ta'jip yemes (T.Qayi'pbergenov).

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda ko'binese tek sanaq sanli'qlar (ko'binese, tu'bir, dara sanlar) ko'p qollani'lg'an. Wolar frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda qollani'lg'anda wo'zinin' san ma'nisin joyti'p uluwma ko'p mug'dardi' bildiretug'i'n ku'sheytkish so'zlerge aylanadi'.

Frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda tu'bir sanli'qlardan bir, yeki, to'rt, bes, jeti, qi'ri'q sanli'qlari' ko'birek, al quramali', jup, ta'kirar sanli'qlar ju'da' az mug'darda ushi'rasadi'. Qaraqalpaq tilinde frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'ndag'i' sanli'qlar basqa so'zler menen ti'g'i'z baylani'sta boli'p sin'isip ketken.

Jumi'si'mi'zdi' izertlew bari'si'nda ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda basqa sanli'qlarg'a qarag'anda birden wong'a shekemgi sanaq sanli'qlardi'n' ko'birek ushi'rasatug'i'ni'n ko'rdik. A'sirese frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda bir ha'm yeki dara sanli'qlari' wo'nimli qollani'ladi'. Bul dara sanli'qlardi'n' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda jiyi qollani'li'wi' sanaw sistemasi'ndag'i' yen' da'slepki sanlari' boli'wi' sebepshi bolg'an. Sanli'qlardi'n' frazeologizm qurami'ndag'i' basqa so'zler menen u'nles boli'p keliwi pikirdin' ko'rkemligin artti'ri'p keledi. Frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda bir sanli'g'i'

qaytalani'p keliwi: bir ayag'i' jerde, bir ayag'i' go'rde; bir jag'adan bas, bir jen'nen qol shi'g'ari'w; bir qoli'n uri' yetip, bir qoli'n quri' yetiw; bir yerni menen ko'k tirep, bir eyrni menen jer tirew; bir tapqani' bir tapqani'na jetpew; bir urti' may, bir urti' qan t.b. Yeki sanli'g'i'ni'n' qaytalani'p keliwi: yeki iynine yeki adam mingendey, yeki yeziwi yeki qulag'i'nda, yeki ayag'i'n at yetip, yeki qoli'n qamshi' yetiw t.b. Bir ha'm yeki sanli'qlari' qatara qollani'li'wi' mu'mkin: biri yeki bolmaw, yekinin' birinde, bir aytqani'n yeki ayti'w, bir woq penen yeki qoyandi' ati'w; bir si'yi'rdan yeki teri ali'w, bir so'zin yeki etpew, yekewinin' topi'rag'i'n bir jerden alg'an, bir shoqi'p, yeki qaraw t.b. Siyrek bolsa da bir sanli'g'i' jети, segiz, qi'rq, mi'n' sanli'qlari' menen, al yeki sanli'g'i' to'rt ha'm mi'n' sanli'qlari' menen bir frazeologizm qurami'nda keliwi mu'mkin: jети o'lshep, bir kesiw; bir si'rli', segiz qi'rli'; boyi' bir qari's, saqali' qi'rq qari's; mi'n' da bir yem, tu'bi bir, shaqasi' mi'n' boli'w; yeki ko'zi to'rt boli'w, mi'n' san yeki t.b. Frazеologizm qurami'ndag'i' ju'z, mi'n' sanli'qlari' ko'p degen tu'sinikti an'lati'p, ku'sheytkish so'z xi'zmetinde keledi, yag'ni'y wo'zinin' sanli'q ma'nisinen uzaqlap yekinshi ma'nige wo'tedi.

Solay yetip, ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda sanaq sanli'qlar ko'birek ushi'rasadi', al quramali', jup ha'm ta'kirar sanli'qlar az qollani'ladi'. Soni'n' menen birge frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda sanli'qlardi'n' aralas qollani'li'wi' da ushi'rasadi': yeki ko'zi to'rt boli'w, won yekiden bir gu'li ashi'lmaw, yeki eli awzi'na to'rt yeli qaqpaq, yeki jalmap, bir juti'w, yeki ayag'i'n bir yetikke ti'g'i'w ha'm t.b. Bunday jag'dayda bir, yeki sanli'qlari' jiyi qollani'ladi'.

II BAP. Qurami'nda bir ha'm yeki sanli'qlari' menen kelgen frazeologizmlerdin' leksika-semantikali'q wo'zgeshelikleri

2.1. Bir ha'm yeki sanli'g'i' qatnasi'ndag'i' frazeologizmler arasi'ndag'i' sinonimiya ha'm variantli'li'q

Qurami'nda sanli'q so'zler qollani'lg'an frazeologiyali'q so'z dizbekleri wo'zinin' ayi'ri'm leksika-grammatikali'q ha'm semantikali'q wo'zgesheliklerine iye boladi'. Sanli'qlar jeke so'z boli'p turg'anda abstrakt tu'sinikti bildiredi, biraq wolar tilde, ko'binese predmet yamasa qubi'li'sti' san jag'i'nan ani'qlap keledi, bul waqi'tta wolardi'n' ma'nisi bir qansha konkretlesedi. Sanli'q so'zler wo'zinin' semantikali'q, leksikali'q ma'nisi boyi'nsha basqa so'z shaqaplari'nan bo'linip shi'qqan¹. San mug'dari'n bildiriwshi frazeologiyali'q so'z dizbekleri ma'nisi jag'i'nan sanli'qqa jaqi'nlap, mug'dari' wonsha ani'q yemes wo'lshem birlikleri si'pati'nda qollani'ladi'.

Qaraqalpaq tilinde frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda ma'nileri bir-birine jaqi'n frazeologiyali'q so'z dizbekleri ushi'rasadi'. Bunday sinonimlerdin' ayri'qshali'g'i' jay so'zlerge qarag'anda wog'ada wo'tkir seziledi.

Leksika-frazeologiyali'q sinonimlerde dizbek wo'z ma'ni da'rejesine qaray, sonday-aq stilistikali'q tu'rine qaray wo'zine sinonim bolg'an jay so'zden ani'q ayi'ri'li'p turadi'. Bir qi'yli' tu'sinikti frazeologiyali'q birlik penen bildiriw, a'dette jay so'z dizbegi menen bildiriwge qarag'anda obrazli', o'tkir, ta'sirli boli'p keledi.

Frazeologiyali'q birlik penen jay so'z arasi'ndag'i' sinonimler leksika-frazeologiyali'q sinonim dep ataladi'. Frazeologiyali'q birliklerde absolyut

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. I часть. М., 1952. 224-бет.

sinonimi bolmaydi'. Ma'nisi wo'z ara teppe-ten' keletug'i'n frazeologiyali'q sinonimlar tilde az ushi'rasadi'¹.

Frazeologiyali'q sinonimlar payda boli'w ko'rinishi jag'i'nan bir neshe tu'rli bolmasa da, wolardi'n' a'debiy tilge ha'm so'ylew tiline ta'n tu'rlerin ko'riwge boladi'. Mi'sali': du'nyadan wo'tiw, ko'z jumi'w, qayti's boli'w dizbekleri a'debiy tilde ko'p qollani'latug'i'n bolsa, jan beriw dizbegi so'ylew tilinde ko'p qollani'ladi'.

Frazeologiyali'q so'z dizbekleri woydi' obrazlap, ko'rkemlep, astarlap belgili bir ug'i'mdi' ha'r ta'repleme si'patlap ko'rsetedi.

Tildegi sinonim frazeologizmler barli'q so'z shaqaplari'nda birdey bola bermeydi, ayi'ri'm so'z shaqaplari'nan bolg'an so'zlerdin' sinonimlik qatarlari'nda frazeologizmler ju'da' jiyi qollani'lsa, gey bir so'z shaqaplari'nan bolg'an so'zlerdin' sinonimlik qatarlari'nda wolar hesh qanday qollani'lmaydi' dewge de boladi'. Frazeologizmler ko'binese kelbetlikler menen feyillerge baylani'sli' boli'p keledi.

Qaraqalpaq tilinde frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda sanli'q so'zler menen qollani'lg'an sinonimlar de ushi'rasadi'. Mi'sali':

Wol wo'zinin' qu'diretli ku'shine, si'mbatina qaramastan bir zamatti'n' ishinde a'bden sharshap boldi'ri'p qaldi' (A.Bekimbetov).

Jawg'an jawi'n bir maydang'a aparmay a'bigerin shi'g'ardi' (A.Begimov).

Bul mi'saldag'i' bir zamat ha'm bir maydan so'z dizbekleri formasi' basqa bolg'an menen ma'nileri bir-birine jaqi'n boli'p sinonimlik qatnasta kelgen. Wolardi'n' ma'nisi tez degen ug'i'mdi' bildiredi.

Sonli'qtan wol, azg'ana mu'mkinshilik tuwi'lsa boldi', ba'rham to'rt jag'i' qubla (R.Safarov «Ustani'n' ta'g'diri»).

¹ Қәлендеров М. Қарақалпақ тилиндегі синонимлердің грамматикалық, структуралық хәм лексика-семантикалық өзгешеликleri. Нөкис, 1989. 61-62-бетлер.

A'bdika'rim bay degen du'nyag'a keldi. To'rt tu'ligi say boldi' («Ma'spacha»).

Wo'zime to'rt ta'repim birdey (K.Sultanov).

Bul mi'saldag'i' frazeologiyali'q so'z dizbegi bolg'an sinonimlar jetisken degen ma'nini an'lati'p tur. Belgili bir temag'a baylani'sli' ayi'ri'm so'zlar bir-biri menen ma'nilik baylani'sqa tu'sip usi'lay jaqi'nlasip, sinonimlik qatnasti' bildirivi mu'mkin. Bunnan, a'llette, biri yekinshisin awi'sti'ri'p kete beredi degen juwmaq shi'g'ari'wg'a bolmaydi'. Sebebi sinonimlik bir qatarg'a kirgen ko'pshilik so'zlar birinin' worni'na biri qollani'la alg'an menen, wolardi'n' ayi'ri'mlari' stillik jaqtan sheklengen boladi'¹.

Mi'naw won yeki de bir gu'li ashi'lmag'an bawi'ri'mdi' jawg'a bermey ali'p qalg'ani'm quri'si'n (G.Shamuratova).

-Wa solmasi'n mi'n' gu'lin'nen bir gu'lin',

Shekerden mazali' so'ylegen so'zin' («Shiyrin sheker»).

Bul mi'saldag'i' frazeologiyali'q so'z dizbekleri jas degen ma'nide qollani'lg'an.

Frazeologiyali'q so'z dizbeklerinen bolg'an sinonimlardan' ma'ni ayri'qshali'g'i' wog'ada wo'tkir seziledi. Sonli'qtan ko'rkem a'debiyatta frazeologiyali'q sinonimlar ayri'qsha wori'n iyeleydi, sol arqali' jazi'wshi' aytayi'n degen so'zinin' obrazli'li'g'i'na yerisedi.

Woni' ko'rip qi'rq bati'r ti'shqan tesigi mi'n' ten'ge boladi' («Bozug'lan»).

Pay jeti nasi'ri'mdi' bu'ktin'-aw (O'.Xojaniyazov).

Yertelik penen tan' atti',

Sharshag'an jerinde jatti',

Bir ti'rnaq dep talap yetti («Bozug'lan»).

¹ Бердимуратов Е. Хэзирги каракалпак тили. Лексикология. Нөкис, 1994. 127-бет.

Bul mi'saldag'i' ti'shqan tesigi mi'n' ten'ge degen frazeologiyali'q so'z dizbegi albi'raw degen so'z benen, jeti nasi'ri'mdi' bu'ktin' so'z dizbegi uyali'w yamasa qi'si'ni'w so'zi menen, bir ti'rnaq so'z dizbegi perzent degen so'z benen sinonimles boli'p keledi. Frazeologiyali'q so'z dizbekleri sinonimlerinin' emociyali'q ma'nisi jay so'zdin' ma'nisine qarag'anda wog'ada wo'tkir boli'p seziledi.

Wo'zbek tilinin' izertlewshisi Sh.U.Raxmatullaev «Frazeologiyali'q sinonimiya ushi'n yen' a'hmiyetli na'rse bul woni'n' semantikasi'. Ha'r bir sinonimiyali'q qatardag'i' frazeologizmler obektiv shi'nli'qtag'i' birdey bolg'an tu'siniklerdi an'lati'wi' kerek ha'm soni'n' menen birge, birdey ma'ni bildiriwi sha'rt» degen yedi¹.

Qaraqalpaq tilinin' frazeologiyasi'n izertlewshi S.Nauri'zbaeva frazeologiyali'q sinonimlerge to'mendegishe ani'qlama beredi: «bir-birine jaqi'n ma'nilerdi an'latatug'i'n ha'm leksika-grammatikali'q du'zilisi, ishki obrazi', semantikali'q, stilistikali'q boyawlari' menen aji'rali'p turatug'i'n birliklerdi sinonim frazeologizmler dep ataydi².»

Joqari'dag'i' ilimpazlardi'n' pikirine su'yengen halda frazeologiyali'q sinonimler dep bir-birine jaqi'n ma'nilerdi an'latatug'i'n ha'r qi'yli' du'ziliske iye frazeologizmlerdi ko'rsete alami'z.

J.Eshbaev qaraqalpaq tilinin' faktlerine tiykarlani'p frazeologiyali'q sinonimlerdi yeki tu'rge bo'ledi:

1. Frazeologizmler menen jeke so'zler arasi'ndag'i' sinonimlik qatnas;
2. Frazeologizmlerdin' wo'zlerinin' arasi'ndag'i' sinonimlik qatnas³.

Frazeologiyali'q sinonimler jeke so'zlerdegi sinonimlerge qarag'anda wo'tkirlikke iye. Sonli'qtan, wolar ko'rkem a'debiyatta ayri'qsha wori'n

¹ Рохматуллаев Ш.У. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. Тошкент, 1992.

² Наурызбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент. 1972, 55-бет.

³ Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. Нөкіс, 1985. 31-бет.

iyeleydi. Frazelogiyali'q sinonimlardin' ja'rdeminde jazı'wshi', shayı'rlar aytayı'n degen pikirinin' ko'rkemligine, obrazlı'lı'g'i'na yerise aladı'. Sol ushi'nda, biz frazeologizmler ha'm jeke so'zler arası'ndag'i' yemes, frazeologiyali'q so'z dizbekleri arası'ndag'i' sinonimlik baylanı'slardı' u'yrengendi maqul ko'rdik.

Tildin' leksika-semantikali'q baylı'g'i' ha'r qanday leksikali'q birliktin' ko'p ma'niligi menen bir qatarda wonı'n' sinonimlik ken' mu'mkinshiliklerinde de ko'rinedi. Sinonimler ja'miyetlik qatnastı'n' talaplari' tiykari'nda payda bolı'p, tildin' so'zlik quramı'n, semantikali'q baylı'qları'n rawajlandı'ri'wda tiykarg'i' dereklerdin' biri retinde xi'zmet yetip kiyatı'r. Qaraqalpaq tili leksikali'q sinonimler menen birge frazeologiyali'q sinonimlerge de wog'ada bay tillerden biri. A'sirese, frazeologiyali'q sinonimlerdi du'ziwde bir ha'm yeki sanları' jiyi qollanı'ladı'.

Bir, yeki sanları' ku'ndelikli so'ylew tilimizde ko'p qollanı'latug'i'n sanlardan bolı'p, wolar tilimizdin' rawajlanı'wi' bari'si'nda frazeologizmlerdin' quramı'na da sin'isip ketken. A'sirese, frazeologiyali'q sinonimlerdi du'ziwde de, bir, yeki sanları' jiyi qollanı'ladı'.

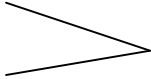
Sanlı'qlar qatnastı'ndag'i' frazeologiyali'q dizbeklerdegi sanlardı'n' sinonimlerdi du'ziw uqi'pli'li'g'i'na qaray wolardı' u'shke bo'lip u'yrenemiz:

1. «Bir» sani' qatnastı'ndag'i' frazeologizmler arası'ndag'i' sinonimler;
2. «Yeki» sani' qatnastı'ndag'i' frazeologizmler arası'ndag'i' sinonimler;
3. «Bir» ha'm «yekı» sanları' qatnastı'ndag'i' frazeologizmler arası'ndag'i' sinonimler.

Ha'r qı'yli' tildin' leksika-semantikali'q baylı'g'i' sol tildin' sinonimlik ken' mu'mkinshiliklerinde de ko'rinedi. Tilimizdegi bir sani' da frazeologizmler arası'nda wo'nimli sinonimler jasaw mu'mkinshiligine iye.

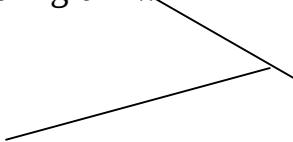
1. «Bir» sani' qatnastı'ndag'i' frazeologizmler arası'ndag'i' sinonimler.
- Ma'selen:

Bir qi'zardi', bir bozardi'
 Bir qi'si'm boli'w

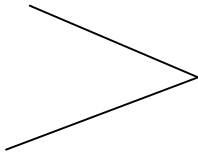
uyali'w, tarti'ni'w

Bir jag'adan bas, bir jen'nen qol shi'g'ari'w
 Jani' bir, qani' bir
 Bir jan, bir ta'n

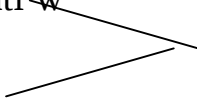
tati'w

Jeti o'lshep, bir kesiw
 Bir shoqi'p jeti qaraw
 Eki shoqi'p, bir qaraw

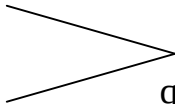
saqli'q qi'li'w

Bir woq penen yeki qoyandi' ati'w
 Bir si'yi'rdan yeki teri ali'w

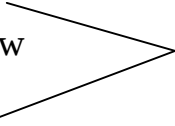
yeki jumi'sti' birden
 pitkeriw

Ko'zinen bir-bir ushi'w
 Bir ko'riwge zar boli'w

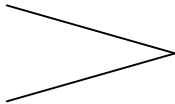
qatti' sag'i'ni'w

Bir shi'bi'q penen aydaw
 Bir tari'ni'n' qawi'zi'na si'yg'i'zi'w
 Yeki ayag'i'n bir yetikke ti'g'i'w

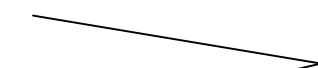

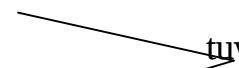
qorqi'ti'w

Bir shuqi'm yeti bolmaw
 Bir ishek boli'w

ari'q

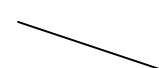
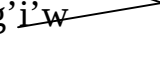
Bir su'yem (jer) azg'antay, az
 Bir tislem (nan)
 Bir juti'm (suw)

Bir kindikten tu'sken tuwi'sqan
 Bir yemshekten su't emgen

Frazeologiyali'q sinonimlarga ta'n ma'nilik, stillik ayri'qshali'qlar wolardi' ko'rkem a'debiyatta leksika-semantikali'q qurallar si'pati'nda ken'nen paydalani'wg'a mu'mkinshilik beriwinde, prozali'q shi'g'armalarda da, poeziyada da sinonimlardi poetikali'q talaplarga sa'ykes ko'rkem so'z sheberi ta'repinen stillik jobada duri's qollani'li'wi', su'wretlenetug'i'n waqi'yani'n' woqi'wshi'g'a ko'rkem ha'm obrazli' si'patta estetikali'q ta'sir yetiwine ja'rdem yetedi. Sol ushi'n da ko'rkem so'z sheberi frazeologiyali'q sinonimlerden wo'zinin' jetkerip bermekshi bolg'an pikirine, ashi'p bermekshi bolg'an obrazi'na say birewin tan'laydi'.

Frazeologiyali'q sinonimlardi payda yetiwde yeki sani' da wo'nimli jumsaladi'.

2. «Yeki» sani' qatnasi'ndag'i' frazeologizmler arasi'ndag'i' sinonimler. Ma'selen,

Yeki ko'zi tasi'rayi'w qatti' qorqi'w
 Yeki ko'zi uyasi'nan shi'g'i'w

Yeki woyli' boli'w bir sheshimge kele almaw
 Yeki so'zdin' birine kelmew

Yeki iyninen dem ali'w
 Yeki ayag'i' sal boli'w
 Yeki urti' suwalidi' sharshaw, qartayi'w

Yeki so'zli
 Yeki ju'zli
 So'zi yeki shi'g'i'w wo'tirikshi

Yeki ko'zi sarg'ayi'w
 Yeki ko'zi to'rt boli'w ko'p ku'tiw

Yeki qoli' aldi'na si'ymaw
 Yeki qoli'n to'besine qoyi'w jali'g'i'w, biyzar boli'w

3. «Bir» ha'm «yeki» sanlari' qatnasi'ndag'i' frazeologizmler arasi'ndag'i' sinonimlar:

Bir so'ylew
 Yeki so'ylemew wo'tirik aytpaw

Yeki ko'zi to'rt boli'w
 Ko'zinen bir-bir ushi'w ko'p ku'tiw

Bir shi'bi'q penen aydaw
 Yeki ayag'i'n bir yetikke ti'g'i'w qorqi'ti'w

Yeki ko'zi sarg'ayi'w
 Bir ko'riwge zar boli'w sag'i'ni'w

Bul mi'sallarda berilgen bir qansha sinonimlar bir, yoki sanlari' qatnasi'ndag'i' frazeologizmlar arasi'ndag'i' sinonimlar boli'p wolar ta'kirarlani'p qollani'lg'an. Bular ta'kirarlansa da qayta qollang'ani'mi'zdi'n' sebebi da'slepki ko'rsetilgen mi'sallar tek bir, yoki sanlari' menen baylani'sli' bolsa, bul mi'sallardag'i' sinonimlar bir ha'm yoki sanlari' arasi'ndag'i' sinonimlik baylani'slardi' payda yetedi.

Buni'n' wo'zi-aq sanli'qlar qatnasi'ndag'i' frazeologizmlardin' arasi'nda sinonimlardin' wo'nimli qubi'li's yekenliginen derek beredi.

Bul frazeologiyali'q sinonimlardi' payda yetken sanli'qlar qatnasi'ndag'i' frazeologizmlardin' ha'r qaysi'si'ni'n' tilde wo'z worni', qollani'li'w wo'risi, ayri'qshali'g'i', za'ru'rli'gi bar.

Ha'r bir a'debiy tildin' talaplari'na, tariyxi'y qa'liplesken normalari'na sa'ykes belgili bir tu'siniklar basqa atamalar menen ma'nilik baylani'sqa tu'siw uqi'pli'li'g'i'na iye. Mine usi' ko'z qarastan V.G.Belinskiy so'zlerdin' tildegi worni' ha'm xi'zmeti tuwrali' mi'naday dep wog'ada duri's juwmaqqa kelgen yedi: «Biz hesh bir tilde sonsha ma'nisi birdey, biri yekinshisin qalay bolsa solay awmasti'ra alatug'i'n, na'tiyjede biri yekinshisinin' kerekligin biykarlaytug'i'n yoki so'zdin' bolmaytug'i'ni'na toli'q isenemiz».

Frazeologiyali'q sinonimlardin' ha'r biri wo'zine ta'n wo'zgesheliklerge iye boli'p keledi. Wolar ma'nilik jaqtan qansha jaqi'n boli'p kelse de wolardi' bir-birinin' worni'na almasti'ri'p qollani'w mu'mkin yemes: Gu'lsarani'n' betinin' sari'si'n bes yeli to'kse de, hesh zat bilmegensip yeziwi yoki qulag'i'na jetip woti'ri'wi' Azatti'n' ashi'wi'n keltirdi.

Qi'z da usi'ni' sezip bir qi'si'm boli'p jarg'a ti'g'i'ldi' (K.Sultanov).

Jeti nasi'ri' bu'gilgen Biybaysha qasi'na kelgen son' sani'n qatti'raq shi'mshi'di' (O'.Ayjanov). Mi'sallarda berilgen betinin' sari'si'n bes yeli to'giw, bir qi'si'm boli'w, jeti nasi'ri' bu'giliw degen sinonimlar qi'si'ni'w, uyali'w ma'nisinde qollani'lg'an. Biraq, wolardi'n' ishinde betinin' sari'si'n

bes yeli to'giw frazeologizmi bir qi'si'm boli'w frazeologizmine sali'sti'rg'anda ku'shlirek boli'p abi'royi'n qatti' to'giw, qatti' uyatli' boli'wdi' bildiredi. Solay yeken, wolardi'n' worni'n ha'r qashan da almasti'ri'p qollana almaymi'z. Frazeologizmler bir-birine sinonim boli'p jumsal'g'ani' menen ha'r biri wo'z aldi'na ko'rkemlik ma'ni payda yetip woti'radi'. Sonli'qtan da, wolar tildin' barli'q stillerinde birdey qollana bermeydi. Belgili woydi' jari'qqa shi'g'ari'p bayanlawda, a'sirese, woni' ko'rkem til menen su'wretlep jetkerip beriwde ma'nisi sa'ykes jag'i'nan tan'lap ali'nadi'.

Demek, sinonim frazeologizmlerdi ko'rkem shi'g'armalarda qollang'ani'mi'zda ma'nilerinde uluwmal'iqti'n', jaqi'nli'qti'n' bolg'ani' menen birinin' worni'na yekinshisin qollana beriwge bolmaydi'. Sebebi, su'wretlenip woti'rg'an qubi'li'sqa baylani'sli' frazeologiyali'q sinonimlardin' ma'nilik boyawlarin' yesapqa ali'p, wolardi' sheberlik penen tan'lap ali'p jumsaw arqali' biz waqi'yani'n' yen' na'zik bolg'an ta'replerin ko'rsetiwge yerisemiz.

Variantlasi'w qubi'li'si' barli'q til birliklerine ta'n. Bul qubi'li's, a'sirese, frazeologiyali'q so'z dizbeklerinde ko'birek ushi'rasadi'. Sonli'qtan da bul ma'sele boyi'nsha uli'wma til biliminde ko'plegen izertlew jumi'slari' ali'p bari'ldi'. Ma'selen, R.L.Lyandoni'n',¹ Yu.Yu.Avalianidin', L.I.Royzenzonni'n',² A.V.Kuninnin',³ miynetlerinde frazeologiyali'q variantlar ma'selesini teren' izertlenedi.

Wo'zbek tilshisi Sh.Raxmatullaev ha'r qanday frazeologiyali'q variantlar to'mendegidey belgilerga iye boli'wi' lazi'm dep ko'rsetedi:

¹ Ляндю Р.Л. К вопросу об отличии вариантов фразеологических единиц от синонимических вариантов в современном французском языке. «Ученые записки» МГПИ им Ленина, «Вопросы французской филологии». М., 1962.

² Авалиани Ю.Ю., Ройзензон Л.И. О разграничении синонимии и вариантности в области фразеологических единиц. // Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. Баку, 1968.

³ Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. М., 1967.

1. Variantlar dep yesaplang'an quri'lmalar ha'r qi'yli' leksikali'q ha'm grammatikali'q wo'zgerisler na'tiyjesinde biri yekinshisinen wo'sip shi'qqan boli'wi' ha'm bir tiykarg'a quri'lg'an boli'wi' lazi'm.

2. Variantlar dep yesaplang'an quri'lmalar tiykari'nda bir obraz jati'wi' tiyis.

3. Variantlar dep yesaplang'an quri'lmalar bir ma'nini an'lati'wi' tiyis.

4. Variantlas frazeologizmlerdin' uluwma bir leksikali'q komponenti boli'wi' sha'rt.¹

Uluwma alg'anda variantlasi'w tiykari'nda bir frazeologizm basqa bir frazeologizmge aylanbaydi', al bir frazeologizmge ta'n obraz birligi, ma'ni birligi saqlanadi'.

Frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'ndag'i' komponentlerdin' ayi'ri'mlari' turaqli', al birewleri wo'zgermeli boladi'. Komponentlerdin' wo'zgerip yamasa basqa bir so'z benen awmasi'p turi'wi' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' arasi'ndag'i' variantli'li'qti' payda yetedi. Variantlas frazeologizmler ayi'ri'm komponenti wo'zgergeni menen ma'nileri birdey boli'p, qari'm-qatnasta wolar biri yekinshisinin' worni'na jumsala beredi. Mi'sali', iyni tu'siw ha'm yen'sesi tu'siw degen variantlas frazeologiyali'q so'z dizbegin ali'p qarayi'q. Yekewinde de ma'ni adamni'n' kewilsizlik, qapali'q jag'dayi'n bildiredi.

Frazeologiyali'q variantlardi' leksika-grammatikali'q jaqtan uqsasli'g'i'na qarap, wolardi' tilimizdegi ma'nissiz qaytalani'wshi' so'z toparlari' dep qarawg'a bolmaydi'. Kerisinshe, wolar so'ylewde pikirdin' ko'rkemlik, ekspressivlik mu'mkinshiligin artti'ri'wdag'i' qural si'pati'nda xi'zmet atqaradi'.²

¹ *Рахматуллаев Ш.У. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. Тошкент, 1966. 131-бет.*

² *Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкис, 1985. 28-бет.*

Frazeologiyali'q variantlardi'n' ko'pshiligi variantlasi'wdi'n' leksikali'q elementlerinin' wo'zgeriwi arqali' boladi'. Frazeologiyali'q variantlardi'n' birinin' yekinshisinen ayi'ri'li'wi'ndag'i' basli' bir wo'zgeshelik – yaolardi'n' qurami'ndag'i' so'zlerdin' toli'q yamasa qi'sqali'g'i'nda boli'p keledi. Toli'q ha'm qi'sqarg'an formalardag'i' frazeologiyali'q variantlar bir-birinen stillik jaqtan da ayi'rmashi'li'qqa iye boladi'. Mi'sali', betinin' sari'si'n to'giw, betinin' sari'si'n bes yeli to'giw, aspandi' tu'siriw, aspandi' to'rt yeli a'keliw ha'm t.b.

Variantlas frazeologizmler, ko'rinip turg'ani'nday so'ylew tilinde, sonday-aq a'debiy tilde de, ko'rkem obrazli'li'qti' do'retiwde pikirdi mazmunli' yetip beriwde, shi'g'armani'n' ko'rkemligin artti'ri'wda u'lken xi'zmet atqaradi'. Mi'sali':

Bulardi'n' ha'mmesin A'bdireyim bes barmag'i'nday biledi (A.Sadi'qov).

Awi'ldi'n' hal jag'dayi' wog'an bes sawsag'i'nday ayan yedi (O'.Ayjanov).

Bul mi'sallardag'i' frazeologiyali'q so'z dizbekleri leksikali'q variantlas so'z dizbekleri qatari'na kiredi. Wolardag'i' ayi'ri'm so'zler wori'n awi'sqani' menen ma'nileri birdey boli'p belgili, ani'q degen ma'nini an'latadi'.

Sanli'qlar menen qollani'lg'an variantlas frazeologiyali'q so'z dizbekleri to'mendegi tu'rlerge bo'linedi:

1. Leksikali'q.
2. Grammatikali'q.
3. Leksika-grammatikali'q.

Bulardi'n' ishinde qaraqalpaq tilinde leksikali'q variantlar ko'birek ushi'rasadi'. Mi'sali':

Xali'qti'n' qi'ri'lg'ani' pashag'a bir pul, doslari'm («Qi'rq qi'z»).

Ku'ni menen ku'tip woti'rg'ani'm bir ti'yi'n boldi' («Xali'q ushi'n» gazetasi').

Bul mi'saldag'i' frazeologiyali'q so'z dizbekleri paydasi'z degen ma'nide qollani'lg'an.

Frazeologiyali'q variantlar da sinonimlar si'yaqli' bir ayti'lg'anda qaytalay bermey, pikirdi mazmunli' yetip beriwde, a'sirese a'debiy shi'g'armani'n' ko'rkemligin artti'ri'wda u'lken rol atqaradi'.

Jasi' alpi'sqa kelgenshe ata derge bir ti'rnag'i' bolmadi' («Bozug'lan»).

...Usi'nnan ketsem keynimde bir tuyaq qalmaydi'-aw, -degen suwi'q woy keshti woni'n' kewlinen (A.Sadi'qov).

Bul mi'saldag'i' bir ti'rnaq ha'm bir tuyaq variantlas frazeologiyali'q so'z dizbegi bir perzent ma'nisinde qollani'lg'an. Yeger de biz bul ga'plerde jay so'z dizbegin qollansaq, wonda frazeologiyali'q so'z dizbeklerindey turaqli'li'q, obrazli'li'q wo'tkir ha'm ku'shli sezilmes yedi.

Gu'zge taman bir du'kanshi'si' yeki qabat boli'p otpuskag'a shi'g'i'p ketip yedi, worni'na jumi's sorap bir qi'z keldi (K.Raxmanov).

Qatisha yeki qat yeken (K.Nazbergenov).

Bul mi'saldag'i' yeki qabat, yeki qat so'z dizbekleri ju'kli degen ma'nisti bildiredi. Bunda yeki qat so'z dizbegi qi'sqarti'li'p qollani'lg'an. Xali'q tilinde usi' yeki variant ta qollani'ladi'.

... Eki qoli'n ko'terdi, juwi'ri'si' menen Bozug'lanni'n' ati'ni'n' ayag'i'na bas urdi' («Bozug'lan»)

Dushpanlari'n' ayag'i'n'a bas ursa,

Jaw bag'i'ni'p yeki qoli'n qawsi'rsa (Berdaq).

Bul mi'saldag'i' variantlas boli'p kelgen frazeologiyali'q so'z dizbekleri u'sh komponentten ibarat. Yeki komponenti birdey, u'shinshi komponentinde wo'zgeris bar. Biraq bul wo'zgeris so'zdin' ma'nisine ta'sirin tiygizip turg'an joq. Sebebi wolardi'n' ma'nisi bir, bag'i'ni'w degen ma'nini an'latadi'.

Bir ha'm yeki sanli'qlari' qatnasi'ndag'i' frazeologizmlerdin' leksikali'q variantlarda ju'da' ko'p ushi'rasadi'. Mi'sali' to'mendegi frazeologizmlerdin' bir komponenti (sanli'q so'zden basqa) ma'niles so'zler menen almasadi':

Bir **is** boli'w – bir **ga'p** boli'w

Boyi' bir **qari's** – boyi' bir **tutam**

Bir **zaman** – bir **maydan**

Bir **tu'yir** – bir **shuqi'm**

Bir **ti'rnaq** – bir **tuyaq**

Bir qa'lipke **quyg'anday** – bir qa'lipke **salg'anday**

Bir **qi'si'm** boli'w – bir **uwi's** boli'w

Bir **shaynam** yeti bolmaw – bir **shuqi'm** yeti bolmaw

Bir **qari's** jerde – bir **adi'm** jerde – bir **atlam** jerde

Yeki **woyli'** – yeki **qi'yalli'**

So'zi yeki shi'g'i'w - **ga'pi** yeki shi'g'i'w t.b.

To'mendegi frazeologizmlerdin' sanli'qlardan bolg'an komponentleri basqa sanli'qlar menen almasadi':

Aspandi' **yeki** yeli a'keliw – aspandi' **to'rt** yeli a'keliw

Basi' **yekew** yemes – basi' **altaw** yemes

Bir awi'z so'z – **yeki** awi'z so'z – **bir-yeki** awi'z so'z

Bir yeli – **yeki** yeli

Bir tuyaq – **jalg'i'z** tuyaq

Bir qari's jerde – **yeki** qari's jerde

Yeki uyqi'lag'anda tu'sinde ko'rmegen - **to'rt** uyqi'lag'anda tu'sinde ko'rmegen

Tili **bir** qulash – tili **yeki** qulash t.b.

Ko'rip turg'ani'n'i'zday frazeologiyali'q variantlar bir ha'm yeki sanli'g'i'ni'n' almasi'wi' na'tiyjesinde boli'p tur.

Frazeologizmnin' leksika-grammatikali'q ma'nisinin' saqlang'an tu'rdegi variantlari'ni'n' bir tu'ri grammatikali'q variantlar boli'p yesaplanadi'. Grammatikali'q variantlasi'w frazeologizmlerdin' ishki grammatikali'q sistemasi'nda bolatug'i'n wo'zgerisler tiykari'nda ju'zege keledi.

Frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' grammatikali'q variantlari' leksikali'q variantlarga qarag'anda ju'da' az ushi'rasadi'. Sanli'q penen qollani'lg'an frazeologiyali'q so'z dizbeklerindeki grammatikali'q wo'zgerisler geyde wolardi'n' leksikali'q qurami'ndag'i' wo'zgerisler menen birge boladi'. Usi'nday jag'daydan leksika-grammatikali'q variantlar payda boladi'. Mi'sali': bir degende – bir degennen, bir jaqli' bolmaq - bir jaqli' yetiw, bir awi'z so'z – bir-yeki awi'z so'z, bir basi'n yekew yetiw – bir basi'n yeki yetiw t.b.

İzertlewler na'tiyjesinde frazeologiyali'q variantlardi'n' wo'zgermeli komponentleri dus kelgen so'zler menen almasa bermesten tildin' belgili bir ni'zamlari' arqali' iske asatug'i'n qubi'li's yekenligi belgili boldi'. Sonday-aq frazeologizmlerdin' ha'r qi'yli' variantlarda jumsali'wi' wolardi'n' absolyut turaqli' si'patqa iye yemes yekenliginen derek beredi. Tildin' basqa birliklerine usap ga'p ishinde qollang'anda frazeologizmlerdin' ko'pshiligi derlik belgili da'rejede leksikali'q ha'm grammatikali'q wo'zgerislerdi qabi'l yete aladi'. Frazeologizmlerde bolatug'i'n variantlasi'w qubi'li'si' tilimizde jaqi'n du'zilistegi frazeologizmlerdin' payda boli'wi'na wo'z ta'sirin tiygizedi.

2.2. Frazeologiyali'q antonimlar

Antonim so'zler leksikologiyada semantikali'q qubi'li's si'pati'nda tani'ladi'. Wolar predmet, qubi'li's, tu'siniklerdin' ha'r qi'yli' sapali'q belgilerin bildirip keledi. Ma'selen, qorqaq-bati'r, du'ziw-qi'ysi'q, uzi'n-qi'sqa, jen'il-awi'r ha'm t.b. Antonimler ko'birek sapali'q belgilerdi an'latadi'. Bul jerde wolardi'n' tiykarg'i' wo'zgesheligi kelip shi'g'adi'. Antonim so'zler haqqi'nda qazaq tilin izertlewshi ilimpaz J.Musin bi'lay dep jazadi':

«Antonimlar ta'biyati'nda bir-birine qarama-qarsi' zatlardi'n' atamasi' yemes, zatti'n' sapasi'ni'n' atamasi', da'lirek aytqanda sapani'n' belgisinin' atamasi' yamasa bir processtin' yeki tu'rli halati'ni'n' atamasi' boli'p tabi'ladi'. Sapali'q ug'i'mdi' bildiretug'i'n so'zlerdin' antonim bolatug'i'nli'g'i'ni'n' si'ri' usi'nda¹.»

Qarama-qarsi' mazmunga iye predmet-qubi'li'slardi' atawshi' so'zlar da'slep i'rasi'nda da, sapali'q ug'i'm tu'rinde payda bolg'an. Mi'sali': jaqsi' adam, jaman na'rse. Bular predmetlik-zatli'q belgini de an'lati'p keletug'i'n bolg'an.

Da'wlet qaytqan wag'i'nda,

Jaqsi'ni' da, jaman deser (I.Yusupov).

Antonimlar semantikali'q qubi'li's bolg'anli'qtan sinonim, omonim, ko'p ma'nilik, enantiosemiya qubi'li'slari' menen ti'g'i'z baylani'sli' boladi'. So'z tek bir ma'nige iye bolmay ko'p ma'nili boli'p ta keledi. Sonli'qtan, antonimlar ko'p ma'nilik qubi'li'si' menen baylani'sadi'. Ma'selen: «qali'n'» so'zi – «siyrek», «juqa», «ashi'q» so'zlerine qarsi' ma'nide jumsali'p bir neshe antonimlik jubaylardi' du'zedi. Ma'selen, balalar qali'n' kiyinip aldi' (X.Saparov). Men ju'da' ton'i'p turman u'stim juqa, ayag'i'm jalan'. 3. Wol siyrek saqalli', uzi'n boyli' kisi yedi (I.Qurbanbaev). 4. Aq qoshqar qi'l arqan menen denesin jaqsi'lap worap, jolbari'sti'n' kirgen izinen qali'n'g'a a'ste bara berdi (D.Da'wletbaev). Qayda barsan' ashi'q joq (Jiyen ji'raw).

Antonimiya menen sinonimiya arasi'nda da ti'g'i'z g'a'rezlilik boladi'. Antonimlar ma'ni qarama-qarsi'li'g'i'na, al sinonimlar ma'ni jaqi'nli'g'i'na negizlenadi. Usi' jag'i'nan bular bir-birine jaqi'nlasadi'. Bul jaqi'nli'q antonimlik jubaylardi'n' sinonimlardan' ma'ni qarama-qarsi'li'g'i'na tiykarlanadi'. Mi'sali': go'ne-taza sinonimlik jubaydi'n' yekinshi si'n'ari'ni'n' sinonimiya «jan'a» so'zi «go'ne» so'zine qarsi' qollani'li'p antonim boladi'. Sonda go'ne-taza, go'ne-jan'a degen antonimlik jubaylar payda boladi'.

¹ Мусин Ж.Қазақ тілінің антонімдер сөздігі. Алматы, 1984. 11-бет.

Uluwma aytqanda, sinonimler menen antonimler ti'g'i'z baylani'sli'. Wolar birin-biri ani'qlawg'a xi'zmet yetedi. Sol ushi'n «Kontekstsiz kelgen ko'p ma'nili so'zlerge sinonim tabi'w ushi'n da'slep wolardi'n' ma'nilerine qarama-qarsi' so'zler – antonimlerdi tawi'p qoyi'w kerek¹» ha'm kerisinshe «ko'p ma'nili so'zlerdin' antonimlerin tawi'p qoyi'w qi'yi'ni'raq... Bul jerde bizge sinonimler ja'rdem etedi².»

Antonimlerdin' omonimler menen baylani'si'n to'mendegi mi'saldan ko'riwge boladi'.

1. Ketken yen'bekler zayag'a,

Ko'rdim woni' bastan ayaq (Berdaq).

Antonim – enantiosemiya qubi'li'si' menen de baylani'sli'. Enantiosemiya antonimnin' ayri'qsha tu'ri. Bul qubi'li's boyi'nsha tilimizdegi ayi'ri'm bir so'zdin' wo'zi qarama-qarsi' ma'ni an'latadi'. Mi'sali': Qaraqalpaq tilindegi «ko'zli» so'zi: 1) ko'zi bar (yag'ni'y ko'redi), 2) ko'zi ko'rmeydi (soqi'r) degen ma'nilerde jumsaladi'. Yag'ni'y bul so'z qarama-qarsi' ma'ni an'latpaydi'. Biraq, bul qarama-qarsi'li'q ma'ni antonimlik ma'nilerine sali'sti'rg'anda ayri'qsha. Demek, antonimler sinonimiya, omonimiya, polisemiya, enantiosemiya qubi'li'slari'nan bir qatar ayi'rmashi'li'qlarg'a iye boli'wi' menen birge, wolar menen ti'g'i'z baylani'sli'.

Antonimlerdin' boyi'nda ja'mlengen bunday wo'zgesheliklerdi frazeologiyali'q antonimlerde de ko'remiz.

Frazeologiyali'q antonimler de antonimler si'yaqli' ko'p ma'nili, sinonim, omonim so'zler menen baylani'si'p keledi. Antonimler ha'r tu'rli so'z shaqaplari'nan boli'p keledi. Ma'selen: atli'qlardan: (bas-ayaq, jamanli'q-jaqsi'li'q); kelbetliklerden (aq-qara, arzan-qi'mbat); ra'wishlerden (a'ste-tez, joqari'-to'men); feyillerden: (ashi'w-jabi'w, kiriw-shi'g'i'w). Frazeologiyali'q

¹ Бекбергенов А. Синонимлер хэм антонимлер. // Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер. Нөкис, 1971. 121-бет.

² Көрсетилген мийнет. 127-бет.

antonimlar joqari'da ko'rsetilgan so'z shaqaplari'nda keliwi mu'mkin, biraq sanli'q ma'nisinde qollani'lmaydi'.

Solay bolsa da, sanli'qlar qatnasi'ndag'i' frazeologizmler ma'nilik, du'zilislik jaqtan ma'nileri bir-birine qarama-qarsi' so'zlerdi jasawg'a beyim boli'p keledi.

Antonimlar ta'biyati'nda ha'r qi'yli' ma'nilerdi an'lati'p keliwi mu'mkin. Mi'sali': predmet yaki qubi'li'sti'n' tu'r-tu'sin, sapasi'n, ko'lemin, waqti'n, ha'reketin ha'm t.b. belgilerin bildiredi. Mine, biz til bilimindegi usi'nday tiykarlarg'a su'yene woti'ri'p sanli'qlar menen kelgen frazeologizmler arasi'ndag'i' antonimlik baylani'slardi' ma'nisi boyi'nsha to'mendegi tu'rlerge bo'lip qaradi'q:

1. Turmi'sta adamlar arasi'ndag'i' qatnasti'n' si'pati'na turmi's jag'dayi'na baylani'sli' antonimlar:

- 1) Bir tapqani', bir tapqani'na jetpew – to'rt tu'ligi say;
2. Ju'zdi aydap, birdi jetelep – to'rt ayaqtan iytim de joq;
- 3) Tabani'n u'sh tarti'p jew – to'rt tu'ligi say.

Bul mi'sallardag'i' frazeologizmler «bay» ha'm «jarli'» ma'nisinde kelip ma'nilik jaqtan qarama-qarsi'li'qti' bildirip tur.

2. Waqi'tqa, mezigilge, ma'wsimge baylani'sli' antonimlar:

Bes ku'nim, xosh ku'nim – bir ku'nshe bolmaw

Berilgen mi'sallardag'i' antonimlerde adam wo'mirinin' mazmuni' yaki qi'yi'nshi'li'qta wo'tiwi ko'rsetilip berilgen.

3. Zatti'n' sapasi'n, si'ni'n, qa'siyetin bildiretug'i'n antonimlar:

Won sana bir baspaydi' – iske beyimi joq;

Segiz qi'rli', bir si'rli' –wo'neri mol.

Bul mi'sallarda «qos jaqqas» ha'm «wo'nerli» so'zleri ma'nisinde kelgen sanli'qlar qatnasi'ndag'i' frazeologizmler qarama-qarsi' ma'nide kelgen.

4. Adamlardi'n' sezimlerin, ha'r qi'yli' halatlari'n bildiriwshi antonimlar.

Bir qi'si'm boli'w – yeziwi yeki qulag'i'na jetiw;

(uyali'w)

(quwani'w)

Boyi' bir mi'sqi'l boli'w – yeki iyninen dem ali'w;

(wo'zin jen'il seziw)

(sharshaw)

Yeziwi yeki qulag'i'na jetiw – ku'shi yeki ko'zine jetiw;

(quwani'w)

(ji'law)

5. Mug'dardi', ko'lemdi, dene quri'li'si'n bildiriwshi antonimler

Bes biyenin' sabasi'nday –bir shaynam yeti bolmaw

(toli'q, di'm semiz)

(di'm ari'q)

Frazeologizmlerde «ari'q», «semiz» ma'nileri antonimlik ma'niste qollani'li'p kelgen.

6. Jasti', ji'ni'sti' bildiriwshi antonimler:

Bir ayag'i' go'rde, bir ayag'i' jerde – won gu'linen bir gu'li ashi'lmag'an

(qartayi'w)

(jas)

Bul jerde birinshi frazeologizm qartayg'an ma'nisinde kelse, yekinshi frazeologizm yele hesh na'rse ko'rmegen, jas ma'nisinde kelgen. Mi'sallardag'i' antonimlik ma'ninin' kelip shi'g'i'wi'nda sanli'qlardi'n' xi'zmetinin' ku'shliligini ko'remiz.

7. Zatti'n' tu'r-tu'sin, u'lken-kishiligin an'latatug'i'n antonimler:

Yeki iynine yeki kisi mingendey – ju'da' gewdeli;

Boyi' bir qari's, saqali' qi'ri'q qari's – ju'da' kishkene.

8. Adamlar arasi'ndag'i' jaqi'nli'q, tuwi'sqanli'q mu'na'sibetlerdi bildiriwshi antonimler.

1. Bir yemshekten su't yemgen → jetti jat

bir kindikten jaralg'an →

Joqari'dag'i' mi'sallardan-aq ko'rgenimizdey sanli'qlar qatnasi'ndag'i' frazeologizmlerdi ma'nilik jaqtan ko'plep tu'rlerge bo'lip u'yreniwimizge boladi' yeken.

Tilimizde, a'sirese, ko'rkem a'debiyatta qarama-qarsi' sapali'q ug'i'mlardi' atawshi' so'zler qollani'wi'na qaray ha'r qi'yli' stillik xi'zmetler

atqaradi'. Tildegı leksikali'q antonimlerden basqa kontekstlik antonimler de do'rep woti'radi'.

Bul jag'day, a'sirese, qarama-qarsi' ma'nili so'zlerdi bir ga'p ishinde qatar qollani'wda iske asadi'.

Professor A.Najimov antonimlerdi ekspressiv ma'ni beriwshi birlikler retinde bahalaydi'. Demek, antonimler ko'rkem a'debiyatta jay g'ana ushi'rasi'p qoymastan, wo'zlerinin' ha'r qi'yli' stilistikali'q xi'zmetleri menen ko'rinedi yeken. Usi'g'an baylani'sli' stillik qollani'li'wi' jag'i'nan antonimler u'sh tu'rge bo'linedi.

1. Leksikali'q antonimler
2. Kontekstlik antonimler
3. Grammatikali'q antonimler.

Leksikali'q antonimler degende biz ha'r bir tilde so'ylewshiler ta'repinen antonimler retinde qabi'l yetilgen qarama-qarsi' ma'nige iye so'zlerdi tu'sinemiz. Bular leksika-semantikali'q paradigmani'n' yen' shetki tochkalari'nda do'reydi. Sonli'qtan da, wolar arasi'ndag'i' qarama-qarsi' ma'ni ayqi'n seziledi. Mi'sali': «jen'il» degen so'zdin' antoniminin' «awi'r» so'zi yekenligin ayqi'n sezemiz.

Leksikali'q antonimler, mine, soni'n' ushi'n da bir-birine g'a'rezli wo'mir su'redi. Frazelogiyali'q so'z dizbekleri bir neshe so'zlerden turi'wi'na qaramastan leksikali'q jaqtan bir so'zge barabar boli'p keledi. Leksikali'q antonimlerdi jasawda frazeologizmler wo'nimli jumsaladi'.

Leksikali'q antonimler xi'zmetinde kelgen frazeologizmler so'zlerdin' tek g'ana ma'nisi jag'i'nan qarsi' keliwshiligi boli'p qoymastan, soni'n' menen birge, tildin' wo'tkirligi, ta'sirshen'liginin' bir ta'repi de boli'p yesaplanadi'.

Sonli'qtan da, wolar ayti'layi'n degen woy pikirdin' i'qshamli' tu'siniliwin ta'miyin yetiwge sebepshi bolatug'i'n ta'sil retinde tilimizde jiyyi qollani'ladi'.

E.Berdimuratov kontekstlik antonimlardin' do'rewi haqqi'nda «Ko'rkem so'z sheberlerinin' jeke stiline baylani'sli' tu'rli so'z shaqaplari'na tiyisli so'zlerdin' de ma'nilik jaqtan antonimlik si'pat alatug'i'n jag'daylari' ushi'rasadi'. Na'tiyjede bunday so'zler shi'g'armada poetikali'q birlik si'pati'nda wo'zgeshe ma'ni obrazli'li'g'i'n qabi'l yetedi»-deydi¹.

Qaraqalpaq tilinde feyildin' boli'msi'z formalari' -ma//-me, -ba//-be, -pa//-pe, kelbetlik jasawshi' -li'//-li, -si'z//-siz affiksleri, sonday-aq yemes ko'mekshi so'zlerinin' ja'rdeminde antonimlik ma'nige usas ma'ni an'lati'ladi'.

R.Shukurov wo'zbek tilindegi bunday so'zlerdi antonimler dep qaraydi'. Wori's tilinde de bular antonimler dep qarali'p, ayi'ri'm izertlewshiler wolardi' so'z jasawshi' antonimler dep ataydi'.

Al, qazaq tilshisi J.Musin, qaraqalpaq tilshi ilimpazlari' E.Berdimuratov, A.Bekbergenovlar bunday formalardi' antonimler dep qaramaydi'. A.Bekbergenovti'n' pikiri boyi'nsha «...Wolar tek grammatikali'q antonimler dep qarali'wi' mu'mkin. Sebebi, leksikali'q antonimler boli'wi' ushi'n, wolardi'n' real semantikali'q ma'nilerinin' qarama-qarsi'li'g'i' ani'q boli'wi' kerek». Sol ushi'n da, bunday so'zlerdi grammatikali'q antonimler dep ataydi'.

Frazeologiyali'q so'z dizbeklerinde de bunday qarama-qarsi' ma'ni bildiretug'i'n grammatikali'q antonimlerdi ushi'rati'wg'a boladi'. Mi'sali': Yeki so'ylew – yeki so'ylemew, aspandi' bir yeli a'keliw – aspandi' bir yeli a'kelmew.

Frazeologizmler arasi'nda antonimlik baylani'slardi'n' da wo'nimliligi qaraqalpaq tili frazeologiyali'q so'z dizbeklerine wog'ada bay yekenliginen derek beredi. Sanli'qlar qatnasi'ndag'i' frazeologizmlerdin' ishinde quramali' du'ziliske iye yeki komponentli tu'rlerinin' ishinde quramali' du'ziliske iye yeki

¹ Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функциональлық стильлеринің раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкіс, 1973. 151-бет.

komponentli tu'rlerinin' ishki quri'li'si'ni'n' wo'zi de antonimiyag'a tiykarlani'p du'zilgenin ko'remiz.

Bul ten'les yeki komponentli frazeologizmlerde sanli'qlar ma'nilik jaqtan antonimlik ma'ni an'latpasa da antonimlik ma'nidegi so'zlerge ku'sheytiwshilik xarakter beredi. Mi'sali':

Bir urti' may, bir urti' qan.

Bir qulag'i'nan kirip, bir qulag'i'nan shi'g'i'w.

Bir qoli'n uri' yetip, bir qoli'n quri' yetiw.

Tiri bolsaq bir to'be, wo'lsek bir shuqi'r.

Bir ayag'i' go'rde, bir ayag'i' jerde boli'w.

Antonimlik ma'nidegi «bir» sanli'g'i' qatnasi'ndag'i' yeki komponentli frazeologizmlerdin' wo'nimli yekenliginin' wo'zi-aq sanli'qlar menen kelgen frazeologizmler antonimlik baylani's jasawda wo'nimli yekenligin ko'rsetedi. Tilimizdegi sanli'qlar menen kelgen frazeologizmler arasi'ndag'i' antonimlik baylani'slar tilimizdi ma'nilik, stillik jaqtan ku'sheytiwge, til bayli'g'i'mi'zdi' artti'ri'wg'a ali'p keledi. Soni'n' menen birge ko'rkem a'debiyatta leksika-semantikalı'q qurallar si'pati'nda pikirdin' emocionalli'q ta'sirshen'ligin artti'ri'w ushi'n xi'zmet yetedi.

Solay yetip, qurami'nda bir ha'm yeki sanli'qlari' menen qollani'lg'an frazeologiyali'q so'z dizbekleri sinonimles ha'm variantlas boli'p ta qollani'la beredi. Wolar xali'q ishinde usi'lay ayti'li'p, qa'liplesken. Sanli'q penen qollani'lg'an frazeologiyali'q so'z dizbekleri arasi'nda antonimiya qubi'li'si'n siyrek bolsa da bayqawg'a boladi'.

III BAP. Bir ha'm yeki sanli'qlari' menen kelgen frazeologizmlerdin' leksika-grammatikali'q wo'zgeshelikleri

3.1. Frazeologizmlerdin' so'z shaqaplari'na qatnasi' jag'i'nan tu'rleri

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdin' grammatikali'q qurami' ha'm quri'li'si' ta'repin qarasti'rg'ani'mi'zda, wolardi'n' sintaksislik tutasli'g'i' saqlani'p ha'm basqa yerkin so'z dizbeklerinen ayi'ri'li'p turatug'i'ni'n ko'riwimizge boladi'. Frazeologizmlerdin' grammatikali'q wo'zgeshelikleri qaraqalpaq tilinin' jalg'amali' qa'siyeti menen baylani'sli'. Leksikali'q-grammatikali'q jaqtan frazeologizmlerdin' aji'ralmasli'g'i', pu'tinligi, turaqli'li'g'i' ko'binese bir leksikali'q birlik si'pati'nda qollani'li'wi' wolardi' jeke so'zler yesabi'nda bir so'z shaqabi'na qatnasli' dep qarawg'a mu'mkinshilik beredi.

Frazeologiyali'q so'z dizbegi jeke so'zge ekvivalent boli'p kelse de semantikali'q jaqtan wog'ada quramali'. Grammatikali'q wo'zgesheligin dara so'z benen sali'sti'rg'ani'mi'zda si'rttan qarag'anda birdey bolg'ani' menen wo'zinshelik wo'zgesheligi bar yekenligin rus tilinin' frazeologizmleri boyi'nsha teren' izertlewer ali'p barg'an F.E.Buslaev, akademik A.A.Shaxmatov, A.Potebnya, akademik V.V.Vinogradovlar atap wo'tken yedi. Sonli'qtan da frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' grammatikasi' arnawli' tu'rde izertlewdi talap yetedi.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdin' grammatikali'q qurami' ha'm quri'li'si' ta'repin qarasti'rg'ani'mi'zda, wolardi'n' sintaksislik tutasli'g'i' saqlani'p ha'm basqa yerkin so'z dizbeklerinen ayi'ri'li'p turatug'i'ni'n ko'riwimizge boladi'. Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdin' grammatikali'q qurami' ha'm quri'li'si' ma'seleleri, jasali'w jollari' arnawli' tu'rde izertlew obekti bola qoyg'an joq. Frazeologizmler grammatikali'q qurami' jag'i'nan

professor E.Berdimuratovti'n¹ ha'm J.Eshbaevti'n² miynetlerinde feyil ma'nili, substantivlik, adektivlik, ra'wish ma'nili frazeologizmler dep bo'lip qaraladi'.

Frazeologizmlerdin' wo'zleri atli'q, feyil, ra'wish, kelbetlik ma'nilerin bildirip keliwine qaray to'rtke bo'lingeni menen wolardi'n' ishinde san mug'dardi' bildiretug'i'n sanli'q ma'nili frazeologizmler bolmaydi'. Biraq, basqa ma'nili frazeologizmlerdin' qurami'nda sanli'q so'zler ko'plep ushi'rasadi'. Biz bul bo'limde bir ha'm yeki sanli'qlari' menen kelgen frazeologizmlerdin' so'z shaqaplari'na qatnasi' jag'i'nan tu'rlerin ko'rip shi'g'ami'z. Frazeologizmlerdin' yen' ko'p ushi'rasatug'i'n tu'ri feyil ma'nili frazeologizmler. Ma'selen: aspandi' bir yeli a'keliw, awzi' bir boli'w, ko'zi bir yeli ilinbew, bir aytqani'n yeki ayti'w, bir basi'n yekew yetiw, bir gelle ko'riw, bir yesabi'n tabi'w, bir jag'i'na shi'g'i'w, bir jaqli' boli'w, bir jasap qali'w, bir qasi'q qani'nan keshiw, bir qi'si'm boli'w, bir mushtan qalmaw, bir woq penen yeki qoyandi' ati'w, bir so'zin yeki yetpew, yeki ayag'i'n bir yetikke ti'g'i'w, yeki jani' bir qali'w, yeki ko'zi uyasi'nan shi'g'i'w, yeki ko'zi to'rt boli'w, yeki so'zdin' basi'na barmaw, ku'shi yeki ko'zine jetiw, ko'zi bir yeli ilinbew, so'zi yeki shi'g'i'w t.b. Feyil ma'nili frazeologizmler feyildin' boli'mli', boli'msi'z formalari'n, meyil, ma'ha'l, bet-san kategoriyalari'ni'n' formalari'n qabi'l yetip ha'r qi'yli' meyillik, ma'ha'llik ma'nilerdi an'latadi'. Bul ma'niler wolardi'n' son'g'i' komponenti bolg'an feyil so'zlerdin' ja'rdeminde ani'qlani'p, ko'pshilik jag'dayda ga'ptin' son'i'nda qollani'li'p, bayanlawi'sh xi'zmetin atqaradi'. Feyil ma'nili frazeologizmler feyildin' grammatikali'q kategoriyalari'ni'n' formalari'n qabi'l yetip kelgende jeke feyil so'zlerden ayi'rmashi'li'qlarg'a iye.

Qaraqalpaq tilinde feyil ma'nili frazeologizmlerdin' boli'mli' ha'm boli'msi'z tu'rde jumsali'w wo'zgesheliklerin yesapqa ala woti'ri'p, wolardi' u'sh tu'rge bo'lip u'yrensek boladi'.

¹ Бердимуратов Е.Б. Хэзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1994.

² Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкис, 1985. 14-18-бетлер.

1. Boli'mli' ha'm boli'msi'z tu'rde jumsala beretug'i'n feyil ma'nili frazeologizmler. Ma'selen: yeki so'ylew – yeki so'ylemew, bir yesabi'n tabi'w-bir yesabi'n taba almaw, bir jag'i'na shi'g'i'w- bir jag'i'na shi'qpaw, bir jaqli' boli'w-bir jaqli' bolmaw, bir mushtan qalmaw –bir mushtan qali'w, bir so'zin yeki etpew-bir so'zin yeki etiw, so'zi yeki shi'g'i'w-so'zi yeki shi'qpaw t.b.

2. Tek boli'mli' tu'rde ushi'rasatug'i'n feyil ma'nili frazeologizmler. Ma'selen: aspandi' bir yeli a'keliw, bir basi'n yekew yetiw, bir gelle ko'riw, bir jasap qali'w, bir qi'si'm boli'w, bir woq penen yeki qoyandi' ati'w, yeki ayag'i'n bir yetikke ti'g'i'w, yeki jani' bir qali'w, yeki ko'zi uyasi'nan shi'g'i'w, yeki ko'zi to'rt boli'w, ku'shi yeki ko'zine jetiw, yeki qoyandi' bir woq penen ati'w t.b.

3. Tek boli'msi'z tu'rde ushi'rasatug'i'n feyil ma'nili frazeologizmler. Wolar –ma//-me, -ba//-be, -pa//-pe formalari' arqali' ja'ne yemes, joq ko'mekshi so'zlerinin' dizbeklesiwi arqali' jasaladi'. Ma'selen: Bir ku'nshe bolmaw, yeki ko'zine ku'shi jetpew, ko'zi bir yeli ilinbew, yeki so'zdin' basi'na barmaw, ko'zi bir yeli ilinbew, ko'zin bir yeli jazbaw, awzi'nan bir yeli taslamaw, bir shuqi'm yeti bolmaw, yeki ko'zin almaw, yeki so'zdin' basi'na barmaw t.b.

Qaraqalpaq tilinde meyil kategoriyasi' ma'ni ha'm formali'q belgisine qaray (buyri'q, ani'qli'q, sha'rt, tilek, maqset) beske bo'linedi. Bir ha'm yeki sanli'qlari' menen kelgen frazeologizmlerdin' ani'qli'q meyilde qollani'li'wi' o'nimli. Xiywag'a shekemgi sonsha ko'p, sonsha sergeldin' bir pul boldi' (Sh.Seytov).

Tilek meyil. –O hooo, demde u'p-u'lken jigit boli'psan', balam, til-ko'zden saqlasi'n, tezirek bir basi'n' yekew bolsi'n, toyi'n'di' ko'riw a'ken'e de nesip etkey ilayi'm!

Buyri'q meyil. Qatti' ashi'wi' kelgen kempir dawi'si'ni'n' bari'nsha g'arg'awg'a tu'sti: yeki du'nyada ko'rgenin' azap bolsi'n, ha' tili qi'rqi'lg'i'r, qi'ri'q jilik bolg'i'r...(Sh.Seytov).

Qarag'i'm, tu'bin' bir, shaqan' mi'n' bolsi'n, baxi'tli' bolg'aysan'! (x.a.)

Qaraqalpaq tilinde feyil ma'nili frazeologizmlerden keyin ko'birek ushi'rasatug'i'n tu'ri kelbetlik ma'nili frazeologizmler. Bunday frazeologizmler zatti'n' si'ni'n, si'pati'n, belgisin, sapasi'n bildirip, ko'binese basqa bir zatqa, qubi'li'sqa sali'sti'ri'li'p, ko'rkemlep tu'sindiriledi. Wolar tiykari'nan kelbetlik jasawshi' -li'//-li, -day//-dey, -li'q//-lik qosi'mtalari' arqali' jasaladi'. Ma'selen: : bir adamday, bir anadan tuwg'anday, bir so'zli, yeki so'zli, yeki ushli', yeki woyli', yeki yesli, bir qa'lipke quyg'anday, bir si'rli', jeti qi'rli'; yeki ju'zli, bir qasi'q suw menen juti'p jibererliktey t.b.

Sunday-aq kelbetlik feyildin' -g'an//-gen, -qan//-ken qosi'mtalari' arqali' jasaladi'. Ma'selen: bir ko'ylek buri'n tozdi'rg'an, yeki du'nyadan bos qalg'an, yekewinin' topi'rag'i'n bir jerden alg'an, bir tuwg'an t.b.

Bir yemshekten su't yemgen tuwi'sqanlari'mni'n miyrimi tu'spegende, basqalardan ne u'mit, ne qayi'r. Bir ha'm yeki sanli'qlari' menen kelgen kelbetlik ma'nili frazeologizmlerdin' yen' wo'nimli tu'rin qosi'mtalarsi'z jasalg'an frazeologizmler quraydi'. Ma'selen: awzi' bir, yeki qabat, bir qaynawi' kemis, bir sazdi'n' bo'zi, bir shaynam yeti joq, yeki du'nyani'n' a'weresi, yeki ayaqli'ni'n' tu'lkisi, t.b.

Zatti'n' ma'nisin bildiretug'i'n frazeologizmler qaraqalpaq tilinde ju'da' siyrek ushi'rasadi'. Qurami'nda bir ha'm yeki sanli'qlari' ushi'rasatug'i'n atli'q ma'nili frazeologizmler az bolsa da tilimizde jumsaladi'. Mi'sali': bir atani'n' balasi', bir ati'm, bir awi'z so'z, yeki awi'z so'z, jalg'i'z awi'z so'z, bir japi'raq, bir juti'm, bir zaman, bir tuyaq, jalg'i'z tuyaq, bir ti'rnaq, yeki qabat ha'm t.b.

Atli'q ma'nili frazeologizmler atli'q so'z shaqabi'na ta'n bolg'an grammatikali'q kategoriyalarg'a iye. Ma'selen, san ha'm seplik kategoriyalari'n qabi'l etedi. Atli'q ma'nili frazeologizmlerdin' a'piwayi' atli'q so'zlerden

parqi', wolar barqulla derlik adamlarg'a qarata ayti'ladi'. Yag'ni'y, adamlardi' si'patlaydi'.

Atli'q ma'nili frazeologizmler zatti'n', predmettin' tuwra atamasi' emes. Wolar ko'birek zatti'n' predmetlik ma'nisinen go're bahalawshi' ma'nisi (ocenochnoe znachenie) ku'shlirek boladi'. Bul wolardi'n' a'piwayi' atli'q so'zlerden tiykarg'i' ayi'rmashi'li'g'i' boli'p yesaplanadi'.

Ra'wish ma'nili frazeologizmler ga'p ishinde qollani'lg'an basqa so'zler menen baylani'si'w ushi'n ha'r qi'yli' grammatikali'q formalardi' qabi'l yete bermeydi. Quri'li'si' turaqli' boli'p, wo'zinin' dizbektegi buri'ng'i' qa'lpin saqlaydi'. Ma'selen: bir qasi'q qani' qalg'ansha, bir maydan, bir uwi's t.b. Bir ha'm yeki sanli'qlari' menen kelgen ra'wish ma'nili frazeologizmler ga'p ishinde is-ha'rekettin' ha'r qi'yli' belgilerin bildiredi:

a) Qurami'nda bir sani' bar ra'wish ma'nili frazeologizmler geyde ha'rekettin' tez bolg'ani'n bildiredi. Mi'sali': U'yin'izge bari'p, bir zaman ko'z shi'ri'mi'n ali'n'. (M.Ni'zanov «Dushpan»). Bir degennen alma tu'sti. (T.Qayi'pbergenov). Erten' bir ku'n irkilmey qalag'a kelip qaladi'. («Qi'rq qi'z» da'stani'). Jumagu'l woni' a'llenetken ja'birkesh shi'g'ar dep turi'p yedi, jaqi'nlag'an gezinde g'ana tani'p, bir demge lal boli'p, birden wo'zin biyledi. (T.Qayi'pbergenov). Bir zaman da bolsa, qulag'i' ti'ni'sh boladi'. (M.Ni'zanov. «Aqshagu'l»)

b) Bir sani'ni'n' ma'nisi geybir frazeologizmler de ani'q ko'rinbeydi: Mine, sol si'yaqli' balasi'ni'n' xati'n ata-ana bir jasap jez samovardi'n' qasi'nda balqi'p chay iship woti'rdi'. (O'.Ayjanov). Ko'zin'izden bir-bir ushi'p barati'rsa, u'yin'izge apari'n'. (T.Qayi'pbergenov).

Bunnan basqa da ra'wish ma'nili frazeologizmlerde bir sanli'g'i' ushi'rasadi'. Ma'selen: bir du'nya - ko'p mol ma'niside, bir awi'zdan - birgelikte, bir adi'm jerde - jaqi'n jerde, bir judi'ri'q siltegenshe - tezlik penen,

bir shay ishimde - az g'ana waqi'tta, bir qasi'q qani' qalg'ansha - aqi'ri'na shekem (gu'resiw) ha'm t.b.

Yeki sani' ra'wish ma'nili frazeologiyali'q so'z dizbeklerinde ken'nen wori'n alg'an. Wo'zinin' bildiretug'i'n ma'nilerine qaray wol to'mendegidey jag'daylarda ushi'rasadi':

a) Adamni'n' jup mu'shelerine baylani'sli' dizbekler de ushi'rasadi'. Mi'sali': U'sh ji'l joli'nda yeki ko'zi sarg'ayi'p, ku'tip woti'radi'-mi'sh. (T.Xalmuratov). Balani'n' ko'zinen monshaqlap jas ag'i'p yeki iyninen dem ali'p solqi'ldap ji'lap kiyati'r. (N.Da'wqaraev).

b) Predmettin' yamasa qubi'li'sti'n' bir tu'rden, basqa tu'rge aynali'p ketiwin bildiredi: Al birazlari' u'ndemesten, yeki woyli' boli'p mu'lgisip woti'r (T.Qayi'pbergenov). Jen'gejan Eshimbettin' aldi'nda yeki ju'zli bolaman ba? (A.Bekimbetov).

v) Az mug'dardi' an'latadi': Serkebaydi'n' basi'na aspan yeki yeli-aq qalg'anday seziledi (T.Qayi'pbergenov) Yeki awi'zdi'n' birinde «bali'q al» deyse.n' (O'.Ayjanov).

g) Frazeologiyali'q wo'tlesiwlerde yeki sani' wo'zinin' san ma'nisin joyi'tadi': Al Gu'lsa'nem bolsa, yeki bastan bos adam (J.Aymurzaev). Azdan son' to'rt ko'z tu'wel uot jag'i'li'p u'ydin' ishi jaqti'landi' (Sh.Seytov).

Sanli'qlar menen kelgen ra'wish ma'nili frazeologizmler ko'binese is-ha'rekettin' mug'dari'n, worni'n, waqti'n bildirip keledi.

Biz sanli'qlar menen kelgen frazeologizmlerdin' leksika-grammatikali'q tu'rlerin u'yrenip qarag'ani'mi'zda wolardi'n' ishinde feyil, kelbetlik, ra'wish ma'nili sanli'qlar menen kelgen frazeologizmlerdin' wo'nimli jumsalatug'i'ni'n, al atli'q ma'nili frazeologizmlerdin' az qollani'latug'i'ni'n ko'rdik. Bulardi'n' ishinde kelbetlik, a'sirese, ra'wish ma'nili frazeologizmler turaqli' si'patqa iye boli'p, grammatikali'q wo'zgerislerge

ushi'ramaytug'i'nli'g'i', tilde qa'liplesken formasi'nda jumsalatug'i'ni' menen aji'rali'p turadi'.

3.2. Sanli'qlar menen kelgen frazeologizmlerdin' komponentlik qurami' jag'i'nan tu'rleri

Sanli'qlar menen kelgen frazeologizmlerdin' qurami'ndag'i' komponentleri (so'zlerdin') sani' jag'i'nan da ha'r qi'yli' boli'p keledi. Biz wolardi'n' komponentlerinin' sani'n yesapqa ala woti'ri'p, to'mendegi u'sh toparg'a aji'rati'p qarawdi' maqul ko'rdik:

1) Yeki komponentli frazeologizmler: bir du'nya, bir asi'm, bir degende, bir demde, bir yesaptan, bir juti'm, bir so'zli, awzi' bir, bir adamday, bir awi'zdan, bir degende, bir ko'rmege, bir jola, bir zaman, bir woti'rg'anda, bir tuwg'an, bir tuyaq, bir ti'rnaq, bir shaynam, yeki bastan, yeki jaqlaw, yeki wortada, yeki so'ylew, yekinin' biri, mi'n'nan bir, yeki so'zli, yeki ju'zli, ha'm t.b.

2) U'sh komponentli frazeologizmler: bir pul boli'w, bir yeli qalmaw, bir gelle ko'riw, bir jaqli' boli'w, bir qaynawi' ishinde, bir qa'lipke quyg'anday, bir qi'si'm boli'w, yeki awi'z so'z, yeki du'nyani'n' a'weresi, yeki wotti'n' arasi'nda, yeki so'zge barmaw, so'zi yeki shi'g'i'w, aytqani' yeki bolmaw, basi' yekew emes, bir anadan tuwg'anday, bir ata jaqi'n, bir atani'n' balasi', bir qari's jerde, bir gelle ko'riw, bir demnin ishinde, bir yesabi'n tabi'w, bir jag'i'na shi'g'i'w, bir jaqli' boli'w, bir qudayg'a sali'w, bir ku'nshe bolmaw, bir qi'si'm boli'w, bir mushtan qalmaw, yekewi bap qosi'lg'an, yeki ayaqli'ni'n' tu'lkisi, yeziwi yeki qulag'i'nda, yeki ko'zin almaw, yeki ko'zinen asi'li'w, yeki ko'zinin' birindey, yeki so'zdin' birinde, yeki tamshi' suwday, qarasi'n bir ko'rsetpew, ko'zinen bir-bir ushi'w, tili bir qulash ha'm t.b.

3) Ko'p komponentli frazeologizmler: aspandi' bir yeli a'keliw; awzi'nan bir yeli taslamaw, bir aytqani'n yeki ayti'w, bir awi'z so'zge barmaw, bir basi'n' yekew bolsi'n, bir yemshekten su't emgen, bir ko'ylek buri'n tozdi'rg'an; bir woq penen yeki qoyandi' ati'w, bir tapqani' bir tapqani'na jetpew, yekewinin' topi'rag'i'n bir jerden alg'an, bir qasi'q qani'nan keshiw, bir qasi'q qani' qalg'ansha, yeki ayag'i'n bir yetikke ti'g'i'w, yeki iyninen dem ali'w, yeki qoli'n murni'na ti'g'i'w, iytten bir su'yek qari'zdar, won gu'linen bir gu'li ashi'lmag'an, bir qulag'i'nan kirip, bir qulag'i'nan shi'g'i'w, bir ayag'i' go'rde, bir ayag'i' jerde, yeki ayag'i'n at etip, yeki qoli'n qamshi' yetiw, bir yerni menen jer tirep, bir yerni menen ko'k tirew; bir jag'adan bas, bir jen'nen qol shi'g'ari'w, bir kirip, bir shi'g'i'w, bir qoli'n uri' yetiw, bir qoli'n quri' yetiw ha'm t.b.

Qaraqalpaq tilinin' frazeologiyali'q materialları'na baqlaw ju'rgiziw arqali' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'ndag'i' komponentler sani'ni'n' wo'siwi menen wolardi'n' qollani'li'w jiyiligi pa'seyetug'i'nli'g'i' seziledi. Kerisinshe, yeger frazeologizmler qurami'ndag'i' komponentler sani' az bolsa, wolardi'n' qollani'li'w jiyiligi joqari' boladi'. Sonli'qtan da qaysi' tildin' frazeologiyali'q so'z dizbeklerin ali'p qarasaq ta, wolardi'n' yeki ha'm u'sh komponentli tu'rleri ko'birek ushi'rasatug'i'nli'g'i' belgili. Degen menen frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' quramali' du'ziliske iye bolg'an ko'p komponentli tu'rlerinin' so'zlik quramda worni' ha'm tildegi xi'zmeti wo'z aldi'na. Wo'ytkeni ha'r qanday turaqli' so'z dizbegi jeke so'zler usap wo'zine ta'n kommunikativlik ha'm nominativlik xi'zmet atqari'p keledi. Qaraqalpaq tilinde sanli'qlar menen kelgen frazeologizmlerdin' tiykarg'i' bo'legin yeki komponentli frazeologizmler quraydi'. Wolardi'n' birinshi komponenti sanli'qlar boli'p, yekinshi komponenti atli'q, feyil, kelbetlik ha'm sanli'qlar boli'p keledi. Yendi biz qaraqalpaq tilindegi yeki komponentli

frazeologizmlerdin' tilimizde jiyi ushi'rasatug'i'n yen' tiykarg'i' grammatikali'q formalari'ni'n' du'zilislik u'lgilerine na'zer awdarayi'q:

Sanli'q+atli'q: bir maydan, yeki bastan, bir awi'zdan, bir yesaptan ha'm t.b.

Sanli'q+feyl: bir woti'rg'anda, bir so'ylew, yeki jaqlaw, yeki so'ylew ha'm t.b.

Sanli'q+kelbetlik: bir so'zli, bir adamday, yeki so'zli, yeki ju'zli, yeki ushli', ha'm t.b.

Sanli'q+sanli'q: yekinin' birinde, mi'n'nan birde t.b.

Qaraqalpaq tilinde sanli'qlar menen kelgen u'sh komponentli frazeologizmler de ko'plep ushi'rasadi'. Wolardi'n' komponentlerinin' qanday so'z shaqaplari'ni'n' qatnasi'na qaray bir neshe tu'rli du'zilislik u'lgiler tiykari'nda do'retilgenligin ani'qlawg'a boladi':

Sanli'q+atli'q+ +atli'q: bir shay ishimde, yeki awi'z so'z, yeki du'nyani'n' a'weresi, yeki ayaqli'ni'n' tu'lkisi t.b.

Sanli'q+kelbetlik+feyl: yeki woyli' boli'w, bir jaqli' boli'w, t.b.

Sanli'q+atli'q+feyl: bir pul boli'w, bir qi'si'm boli'w, yeki qoli'n ko'teriw, bir gelle ko'riw, yeki so'zge barmaw, bir yesabi'n tabi'w, bir qudayg'a sali'w, bir mushtan qalmaw, yeki ko'zin almaw, yeki ko'zinen asi'li'w t.b.

Sanli'q+atli'q+ra'wish: yeki wotti'n' arasi'nda, bir qaynawi' ishinde, bir demnin ishinde t.b.

Sanli'q+atli'q +kelbetlik: bir qa'lipke quyg'anday, yeki ko'zinin' birindey, yeki tamshi' suwday, bir anadan tuwg'anday t.b.

So'z dizbegi tu'rindegi frazeologizmlerdin' ishinde to'rt ha'm wonnan da ko'p komponentlerden turatug'i'n frazeologizmler de belgili wori'ndi' iyeleydi. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' bay frazeologiyali'q materiallari'na na'zer awdarsaq, wolardi'n' ishinde ko'p komponentli tu'rleri ku'shli ekspressiyag'a

iye boli'wi' menen birge frazeologizmlerdin' basqa tu'rlerinen wo'zine ta'n ayi'rmashi'li'qlari' menen aji'rali'p, wolar grammatikali'q du'zilisi jag'i'nan tu'rli formalarda ushi'rasadi'. Wolardan yen' basli'lari' si'pati'nda to'mendegilerdi ko'rsetiwge boladi': bir shi'bi'q penen aydaw, bir shaynam yeti bolmaw, bir ko'ylek buri'n tozdi'ri'w, bir qasi'q qani' qalg'ansha, bir ti'rnaqqa zar boli'w, bir woq penen yeki qoyandi' ati'w, yeki ko'zi to'rt boli'w, yeki ayag'i'n bir yetikke ti'g'i'w, to'rt jag'i' qubla boli'w, to'rt tu'ligi say boli'w, won gu'linen bir gu'li ashi'lmag'an ha'm t.b.

Solay yetip biz sanli'qlar menen kelgen frazeologizmlerdin' leksika-grammatikali'q tu'rlerin u'yrenip qarag'ani'mi'zda wolardi'n' ishinde feyil, kelbetlik, ra'wish ma'nili tu'rleri wo'nimli jumsalatug'i'n, al atli'q ma'nili frazeologizmlerdin' az qollani'latug'i'ni'n ko'rdik. Bulardi'n' ishinde kelbetlik, a'sirese, ra'wish ma'nili frazeologizmler turaqli' si'patqa iye boli'p, grammatikali'q wo'zgerislerge ushi'ramaytug'i'nli'g'i', tilde qa'liplesken formasi'nda jumsalatug'i'ni' menen aji'rali'p turadi'.

Qaysi' tildin' frazeologiyali'q so'z dizbeklerin ali'p qarasaq ta, wolardi'n' yeki, u'sh komponentli tu'rleri ko'birek ushi'rasatug'i'nli'g'i' belgili. Degen menen frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' quramali' du'ziliske iye bolg'an ko'p komponentli tu'rlerinin' tildegi worni', xi'zmeti wo'z aldi'na.

Juwmaq

Frazeologizmler tildegi yen' a'hmiyetli bolg'an til birlikleri. Wolardi' tilde qollani'li'w arqali' pikirdi, aytajaq woydi' ja'ne de emocionalli'q-ekspressivlik jaqtan ku'shli yetip, obrazli' yetip beriwge yerisemiz. Qaraqalpaq tilinin' frazeologiyali'q materiallari'na ko'z salg'ani'mi'zda wolardi'n' ma'nilik jag'i'nan da, quri'li'si' menen qurami' jag'i'nan da tu'rlerinin' ko'p yekenligin ko'riwimizge boladi'.

Frazeologizm qurami'ndag'i' sanli'qlardi'n' qollani'li'wi' qaraqalpaq til biliminde arnawli' tu'rde izertlenbegen ma'selelerdin' biri. Sonli'qtan da biz bul magistrlik dissertaciya jumi'si'mi'zda frazeologizm qurami'nda sanli'q so'zlerdin' qollani'li'w uqi'pli'li'g'i'n ani'qlawdi', bunday dizbeklerdin' leksika-semantikali'q ha'm leksika-grammatikali'q wo'zgesheliklerin ani'qlawdi' maqset yettik.

Tildegi san atamaları – adam turmi'si'nda yeski waqi'tlardan berli ken'nen qollani'li'p kiyati'rg'an so'zler. Tu'rkiy tillerindegi san atamaları'ni'n' etimologiyasi' bir qatar ilimpazlar ta'repinen izertlense de yele ko'p izertlewlerdi talap yetetug'i'n ma'selelerdin' biri. Sanli'q basqa so'z shaqabi'na sali'sti'rg'anda wo'zine ta'n bolg'an bir qatar leksika-grammatikali'q wo'zgesheliklerge iye. Bul wo'zgeshelikler woni'n' wo'z aldi'na bo'lek, ayri'qsha so'z shaqabi' yekenligin ko'rsetedi. Sanli'q ayri'qsha tu'sinikti – abstrakt san ideyasi'n bildiredi. Wol tek g'ana bir ma'nili so'z boli'p, modalli'q yamasa ekspressivlik qa'siyetke iye bolmaydi'. Sanli'qlar tilde ha'mmege belgili jedel qollani'wshi' so'zler bolg'anli'qtan frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda ko'plep ushi'rasadi'. Qaraqalpaq tilinde frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'ndag'i' sanli'qlardi'n' qollani'li'w uqi'pli'li'g'i'n ha'r ta'repleme analizlep, woni'n' leksika-grammatikali'q,

semantikali'q wo'zgesheliklerin ashi'p ko'rsetiw qaraqalpaq til ilimi ushi'n u'lken a'hmiyetke iye.

Sanli'qlar frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda wo'zinin' san ma'nisinen uzaqlap, qasi'ndag'i' basqa so'zler menen pu'tin bir leksika-grammatikali'q birlik boladi' ha'm bir sintaksislik xi'zmetti atqaradi'. Soni'n' ushi'n da frazeologiyali'q so'z dizbeklerin bo'linbeytug'i'n, aji'rati'wg'a bolmaytug'i'n, bir so'zge barabar ayti'lg'an turaqli' so'z dizbekleri deymiz.

Qaraqalpaq tilinde frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda quramali' sanli'qlar da ushi'rasadi'. Bul sanli'qlar da basqa sanli'qlarday wo'zinin' san ma'nisin joyti'p, ko'p degen uli'wmali'q ma'nisti an'latadi'.

Tilimizde frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda won yeki, won to'rt, won bes, woti'z yeki, toqsan tog'i'z si'yaqli' quramali' sanli'qlar qollani'ladi'. Bulardan won yeki sanli'g'i' buri'nleri' adamni'n' denesin won yeki mu'shege bo'lip qarawg'a baylani'sli' frazeologiyali'q so'z dizbegi qurami'nda qollani'lg'an. Buri'nda suliwli'qti' ayg'a ten'ep ayti'wdi'n' tiykari'nda won to'rt ku'nlik ayday dizbegi kelip shi'qqan. Frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda quramali' sanli'qlar tu'bir sanli'qlarg'a qarag'anda az qollani'ladi'. Jup ha'm ta'kirar sanli'qlar frazeologiyali'q so'z dizbeklerinde wo'nimli qollani'lmaydi'.

Solay yetip, ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda sanaq sanli'qlar ko'birek ushi'rasadi', al quramali', jup ha'm ta'kirar sanli'qlar az qollani'ladi'. Soni'n' menen birge frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda sanli'qlardi'n' aralas qollani'li'wi' da ushi'rasadi': yeki ko'zi to'rt boli'w, won yekiden bir gu'li ashi'lmaw, yeki eli awzi'na to'rt yeli qaqqaq, yeki jalmap, bir juti'w, yeki ayag'i'n bir yetikke ti'g'i'w ha'm t.b. Bunday jag'dayda bir, yeki sanli'qlari' jiyi qollani'ladi'.

Jumi'si'mi'zdi' izertlew bari'si'nda ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda basqa sanli'qlarg'a qarag'anda birden wong'a shekemgi sanaq sanli'qlardi'n' ko'birek ushi'rasatug'i'ni'n ko'rdik. A'sirese frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda bir ha'm yeki dara sanli'qlari' wo'nimli qollani'ladi'. Bul dara sanli'qlardi'n' frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda jiyi qollani'li'wi' sanaw sistemasi'ndag'i' yen' da'slepki sanlari' boli'wi' sebepshi bolg'an. Sanli'qlardi'n' frazeologizm qurami'ndag'i' basqa so'zler menen u'nles boli'p keliwi pikirdin' ko'rkemligin artti'ri'p keledi. Frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qurami'nda bir sanli'g'i' qaytalani'p keliwi: bir ayag'i' jerde, bir ayag'i' go'rde; bir jag'adan bas, bir jen'nen qol shi'g'ari'w; bir qoli'n uri' etip, bir qoli'n quri' yetiw; bir yerni menen ko'k tirep, bir yerni menen jer tirew; bir tapqani' bir tapqani'na jetpew; bir urti' may, bir urti' qan t.b. Yeki sanli'g'i'ni'n' qaytalani'p keliwi: yeki iynine yeki adam mingendey, yeki yeziwi yeki qulag'i'nda, yeki ayag'i'n at yetip, yeki qoli'n qamshi' yetiw t.b. Bir ha'm yeki sanli'qlari' qatara qollani'li'wi' mu'mkin: biri yeki bolmaw, yekinin' birinde, bir aytqani'n yeki ayti'w, bir oq penen yeki qoyandi' ati'w; bir si'yi'rdan yeki teri ali'w, bir so'zin yeki etpew, yekewinin' topi'rag'i'n bir jerden alg'an, bir shoqi'p, yeki qaraw t.b. Siyrek bolsa da bir sanli'g'i' jeti, segiz, qi'rq, mi'n' sanli'qlari' menen, al yeki sanli'g'i' to'rt ha'm mi'n' sanli'qlari' menen bir frazeologizm qurami'nda keliwi mu'mkin: jeti o'lshep, bir kesiw, bir si'rli', segiz qi'rli', boyi' bir qari's, saqali' qi'rq qari's, mi'n' da bir yem, tu'bi bir, shaqasi' mi'n' boli'w, yeki ko'zi to'rt boli'w, mi'n' san yeki t.b. Frazeologizm qurami'ndag'i' ju'z, mi'n' sanli'qlari' ko'p degen tu'sinikti an'lati'p, ku'sheytkish so'z xi'zmetinde keledi, yag'ni'y wo'zinin' sanli'q ma'nisinen uzaqlap yekinshi ma'nige wo'tedi.

Sanli'q penen qollani'latug'i'n frazeologiyali'q so'z dizbekleri wo'zinin' ayi'ri'm leksika-grammatikali'q ha'm semantikali'q wo'zgesheliklerine iye. Bunday frazeologiyali'q so'z dizbeklerindeki sinonimiya qubi'li'si' yeki tu'rde

ushi'rasadi': frazeologiyali'q so'z dizbekleri menen tuwra ma'nisinde ayti'lg'an jay so'zler ha'm frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' biri-biri menen sinonim boli'wi'.

Ga'pte sinonimlik dizbeklerdin' semantikali'q ma'nisi biri-birine ju'da' jaqi'n boli'p bir ma'nini bildiredi. Sonday-aq sanli'q penen qollani'lg'an frazeologiyali'q so'z dizbekleri bir neshe variantlarda qollani'li'wi' da mu'mkin: bir pul yamasa bir ti'yi'n, bir ti'rnaq yamasa bir tuyaq, bes barmaqta yamasa bes sawsaqtay ha'm t.b.

Solay yetip qurami'nda bir ha'm yeki sanli'qlari' menen qollani'lg'an frazeologiyali'q so'z dizbekleri sinonimles ha'm variantlas boli'p ta qollani'la beredi. Wolar xali'q ishinde usi'lay ayti'li'p, qa'liplesken. Sanli'q penen qollani'lg'an frazeologiyali'q so'z dizbekleri arasi'nda antonimiya qubi'li'si'n da bayqawg'a boladi'.

Jumi'si'mi'zdi'n' u'shinshi babi' bir ha'm yeki sanli'qlari' menen kelgen frazeologizmlerdin' leksika-grammatikali'q wo'zgesheliklerine arnalg'an. Bunda qaraqalpaq tilindegi bir ha'm yeki sanli'qlari' menen kelgen frazeologizmlerdin' so'z shaqaplari'na qatnasi' jag'i'nan tu'rleri, komponentlik qurami' so'z boladi'.

Juwmaqlap aytqanda, qurami'nda bir ha'm yeki sanli'qlari' menen qollani'lg'an frazeologiyali'q so'z dizbekleri wo'zlerinin' qollani'li'w wo'zgesheliklerine, bir ha'm yeki sanli'qlari'ni'n' frazeologizmlerde qollani'li'w uqi'pli'li'g'i'na, ma'nilerine, atqaratug'i'n xi'zmeti, geypara leksika-grammatikali'q ha'm semantikali'q ayri'qshali'qlarg'a iye. Qurami' boyi'nsha, du'zilisi boyi'nsha turaqli' si'patqa iye bul til birlikleri tilde ko'rkemliliği jag'i'nan, ekpressivlik-emocionalli'q boyawlari' menen, ma'nilik jaqtan wo'tkirligi menen tildin' basqa birliklerinen ayri'qshalani'p turadi'.

Paydalani'lg'an a'debiyatlar

Wo'zbekstan Respublikasi' Prezidenti I.A.Karimovti'n' miynetleri

1. Каримов И.А. Өз келешегимизди өз қолымыз бенен қурып атырмыз. Нөкис, Қарақалпақстан, 1999
2. Каримов И.А. Жоқары мәнәуият жеңилмес күш Нөкис Қарақалпақстан, 2008

Tiykarg'i' a'debiyatlar

1. Абдирахманов М. Устойчивые словосочетания с числительными в туркменском языке. Автореф. канд. дисс., Ашхабад, 1972.
2. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. Нөкис, 2005
3. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги санлықлар. Нөкис, 1976
4. Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функциональлық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис, 1973.
5. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1994.
6. Болғанбаев Ә. Қазақ тилиндеги синонимдер. Алматы, 1970.
7. Йўлдашев Б. Фразеология тарихидан лавҳалар. Самарқанд, 1998.
8. Маматов А. Вариантланиш фразеологик шаклланишнинг воситаси сифатида. Тошкент, 1999.
9. Наурызбаева С.М. Фразеологические единицы в каракалпакском – русском словаре. Тошкент, 1972.
10. Рахматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. Тошкент, 1996.

11. *Шанский Н.М.* Фразеология современного русского языка. М., 1985.

Qosi'msha a'debiyatlar

1. *Айназарова Г.* Двухкомпонентные фразеологизмы симметричной структуры каракалпакского языка. Автореф. канд. дисс., Нукус, 2000.
2. *Бекбергенов А.* Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, 1990.
3. *Вафоева М.Й.* Ўзбек тилида фразеологик синонимлар ва уларнинг структурал-семантик таҳлили. АКД, Ташкент, 2009.
4. *Жайсакова Р.Е.* Семантико-грамматическая структура фразеологизмов в казахском языке. Автореф. канд. дисс., Алма-Ата, 1980.
5. *Диброва Е.И.* Вариантность фразеологические единиц в современном русском языке. М., 1979.
6. *Ешбаев Ж.* Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкис, 1985
7. *Жуков А.П.* Русская фразеология. М., 1986.
8. *Жуков В.П. Сидоренко М.И. Шкляров В.Т.* Словарь фразеологических синонимов русского языка. Москва, 1987.
9. *Жумамуратов Т.* Русско-каракалпакский фразеологический словарь для школьников. Нукус, 1985.
10. *Исаев А.* Соматические фразеологизмы узбекского языка. Автореф. канд. дисс., Ташкент, 1977.
11. *Кеңесбаев С.* Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы, 1977.
12. *Кунин А.В.* Англо-русский фразеологический словарь. М., 1967.
13. *Қожахметов Х.* Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. Алматы, 1972.
14. *Расулов И.И.* Наречные фразеологические единицы в русском и узбекском языках. Автореф. канд. дисс., Ташкент, 1987.

15. *Рахматуллев Ш.* Феъл ибораларнинг грамматик хусусиятлари. Тошкент, 1992.
16. *Усмонова Ш.Р.* Ўзбек ва турк тилларда соматик фразеологизмлар. Автореф. канд. дисс., Тошкент, 1998.
17. Ҳазирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыў хәм морфология. Нөкис, 1994.
18. *Хакимова Г.Э.* Зоонимик компонентли фразеологик бирликларнинг структуравий ва семантик хусусиятлари. АКД. Тошкент, 2008.

Paydalani'lg'an maqalalar

1. *Айназарова Г.* Қарақалпақ тили фразеологизмлериниң дүзилиси бойынша түрлери мәселеси. // Түркий тил билиминиң әҳмийетли мәселелери. Нөкис, 2005, 31-33-бетлер.
2. *Айназарова Г.* Фразеологизм қурамында бир хәм еки санлық сөзлериниң жумсалыўы. // Ҳазирги филология илиминиң әҳмийетли мәселелери. Нөкис, 2011, 28-31-бетлер.
3. *Әбдиназимов Ш.* Бердақтың фразеологиялық жаңашыллығы. «Әмиўдәрйя», 1998, N1-2.
4. *Бекбергенов А.* Фразеологиялық сөз дизбеклериндеги санлықлар. //ӨзИАҚҚ филиалы Хабаршысы, Нөкис, 1968, N3, 71-77-бетлер.
5. *Бекбергенов А.* Қарақалпақ тилиндеги санлықлардың сакраменталь мәнилери. // Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер. Нөкис, 1971, 189-192-бетлер
6. *Бекбергенов А.* «Бир» санлығының мәнилери хәм қолланылыўы. – Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер. Нөкис, 1971, 192- 208-бетлер
7. *Бердимуратов Е., Айназарова Г.* «Қырк қыз» дәстанының лексикасында фразеологизмлер хәм олардың еки

компонетли түрлериниң қолланылыўы ҳаққында. //«Әмиўдәрья», 1998, N1-2.

8. *Вафоева М.* «Жон» компонентли фразеологизмларнинг лексик-семантик хусусиятлари. //Ўзбек тилшунослиги масалалари. Самарқанд, 2001.

9. *Вафоева М.* Бадий нутқда фразеологик синонимларни фойдаланиш. //Ўзбек тили ва адабиети, 2003, N2.

10. *Даўенов Е.* Бағыныўшы компоненти санлықтан болған феийл сөз дизбеклери //Вестник Каракалпакской филиалы АН УзССР. №4. Нөкис, 1964.

11. *Қайдаров А.Т.* Особенности стилистического употребления синонимных и вариантных фразеологизмов в уйгурском литературном языке. // Исследования по тюркологии. Алма-Ата, 1969, 155-171-бетлер.

12. *Қәлендеров М.* Қарақалпақ тилиндеги идиомалық хәм фразеологиялық синонимлер. //ОзИАҚҚ филиалы Хабаршысы, 1969. N2, 84-86-бетлер.

13. *Рожанский А.Я.* Фразеологизмы с числительными. // Русский язык в школе, 1957, №1, 29-32-бетлер.

14. *Супрун А.Е.* О фразеологических единицах с числительными. // Вопросы фразеологии. Ташкент, 1965.

15. *Тәңирбергенов Ж.* Қарақалпақ тилинде феийл мәнили фразеологиялық антонимлерди қолланылыў үзгешеликлери.// «ҚМУ Хабаршысы»,-Нөкис,2010 № 3-4.Б. 104-107.

16. *Тәңирбергенов Ж.* Қарақалпақ тилинде феийл мәнили фразеологиялық синонимлердиң структуралық өзгешеликлери. // ӨзР ИА ҚҚБ Хабаршы,- Нөкис, 2011, №1.Б.83-85.

17. *Турабаева Б.* Қарақалпақ тилиндеги санлықлардың вариантлылығы. //ӨзИАҚҚ филиалы Хабаршысы, Нөкис, 1999, N3, 35-36-бетлер.

18. *Хакимова Г.Э.* Семантическая классификация фразеологических единиц с зоонимичными компонентами. // Преподавание языка и литературы. –Ташкент, 2002. №3.

19. *Юсупова Б.Т.* «Бир» санлығының фразеологизмлерде жумсалыўы. // Қарақалпақ тили фразеологиясының актуаль мәселелери. Нөкис «Қарақалпақстан» баспасы, 2011, 110-128-бетлер.

Internet saytlari'

1. <http://yazykoznanie.ru/385/>,
2. <http://www.lingling.ru/>,
3. <http://finno-ugry.ru>